

ԿՅԾԵԿ
 ԳՂԱԾԻԼ ԻՆԻՍԻԼ
 ԻՆԱԲԻԿՍՅԱՆ

: Բ ԿՆԿ : ԿՅՎԵՆ : ԿՄԿՎԿ : ԵԿԿԿԿ

: ԿՅԿՎԵ : ԿԿՄԵՆ : ԿԿԿ : ԿԿԿԿ

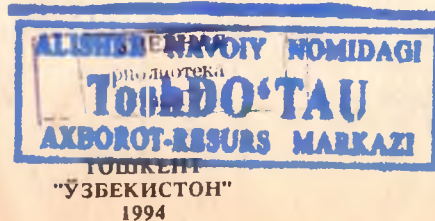
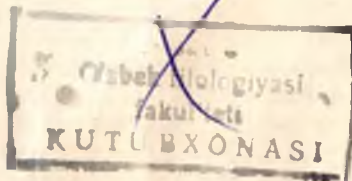
ԿԵՆԵՐԵՐԵՐԵՐԵՐԵՐԵ
 ԿԵՆԵՐԵՐԵՐԵՐԵՐԵՐԵ

УЗБ.2
49
А-50

А. АЛИЕВ, Қ. СОДИҚОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИДАН

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
университетларнинг ўзбек филологияси
факультетлари талабалари учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этган

УЗБ.2
49
А-50
Алиев А
Ўзбек адабий тили
тарихидан
1994
9-26
08 02 13
3008
18.10.05
9.07.06
03.06
6

015514
08.02.12
015286
015850

Тақризчилар: ЎзФА академиги Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ,
филология фанлари доктори Б. ҲАСАНОВ

Муҳаррир: З. Аҳмаджонова

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

БХ — Билга хоқон битигтоши

ДЛТ — Маҳмуд Кошғарий. "Девону лугатит турк"

КТ (КТу, КТк) — Култигин битигтоши: у — улуг битиг, к — кичик битиг.

Тўн — Тўнқоққ битигтоши

ҚБ — Юсуф Хос Ҳожиб. "Қутадғу билиг"

"ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ" ПРЕДМЕТИ, УНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАСИ

Ўзбек тили жумҳуриятимизнинг давлат тили деб қонунлаштирилиши халқимизнинг тарихий-маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Бу ўзбек халқининг бирдан-бир ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларидан эди. Чунки ушбу долзарб масалани ҳал қилмасдан туриб, миллий сиёсатнинг тўла амалга ошиши, миллий тиллар қақидаги таълимотнинг ўзбек тили тарихи тараққиётидаги ролини атрофлича, илмий асосда тушуниб бўлмайди.

Қонуннинг 19-бандида: "Ўтмишнинг ижтимоий, иқтисодий, тарихий, адабий-бадий, маданий ва илмий меросини кенг тарғиб қилиш ва чуқур ўрганиш учун ўзбек халқининг тарихий-маданий ёдгорликлари асл нусхада нашр этилиши таъминланади", — дейилади.

Бу умумтаълим мактаблари ва олий ўқув юртларида "Ўски ўзбек ёзуви ва тили", "Ўзбек адабий тили тарихи", "Ўзбек адабиёти тарихи" дастурларини ҳозирги талаб даражасида қайта тузишни, шунга мос дарслик ва қўлланмалар яратишни тақозо қилади.

Университетларнинг ўзбек филологияси ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида "Она тили ва адабиёти" мутахассислиги бўйича "филолог, ўзбек тили ва адабиёти" дан малакали илмий ходим ва ўқитувчилар тайёрлашда "Ўзбек адабий тили тарихи" курси илмий-назарий, амалий, таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Чунки бу курс талабаларга ҳозирги ўзбек адабий тилининг асосий тараққиёт босқичларини, унинг лексик, фонетик ва грамматик тизимини чуқур ҳамда атрофлича тушуниб олишларига ёрдам беради.

"Ўзбек адабий тили тарихи" предмети талабаларни тилимизда содир бўладиган турлича ўзгаришларни онгли равишда тушуниб олишларига ёрдам берибгина қолмай, балки ҳозирги ўзбек тилини ўрганишда асосий восита бўлади.

ISBN 5-640-01721-X

А 0503020904—51
М 351 (04) 94

©"ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1994 й.

Адабий тилимизнинг илмий ва сиёсий жаҳатлари ҳали кўплаб тадқиқотчиларга муҳтож.

"Ўзбек адабий тили тарихи" предметининг вазифаси ўзбек (туркий) тилининг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача босиб ўтган тараққиёт йўлини тарихан ўрганишдан иборат.

Талабаларни ўзбек халқи тарихи, адабиёти тарихи, ижтимоий фикр тарихи билан боғлиқ ҳолда адабий тилимизнинг ташкил топиши ва ривожланиши жараёнида, турли адабий жанрларда қўлланган умумхалқ тилидаги ифодалар ҳамда даврлараро пайдо бўлган тил услублари билан таништиришнинг ўзи предметнинг вазифасини белгилаб беради.

"Ўзбек адабий тили тарихи" предмети талабаларга дастурда талаб этилган маълум тил фактлари хусусида билим бериши билан бирга, амалий жиҳатдан ёзувчи тили ва услубини таҳлил қилишга ўргатиш, мустақил илмий иш қилиш йўлларини эгаллашларига ҳам ёрдам бериши керак.

Ўзбек адабий тили тарихининг асосий текширув доираси ўзбек адабиётининг турли даврларида яратилган бадий асарлар ва бошқа турдаги ёзма манбалар тилидир. Бунда бу давр бадий асарлари тили бошқа давр бадий асарлари тили билан боғлиқ ҳолда, қиёсланиб текширилади. Халқ тили ва халқ оғзаки ижоди намуналари эса ёрдамчи манба бўлиб хизмат қилади.

Умуман, тил тарихи курси ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек халқи тарихи, ҳозирги ўзбек адабий тили, ўзбек диалектологияси, тилшуносликка кириш, услубият, нутқ маданияти, бадий матннинг лингвистик таҳлили, ўзбек этнографияси, антропология, она тилини ўқитиш услуби каби фанларнинг маълумотларига суянган ҳолда ўрганилади. Чунончи, этнография ўзбек халқининг қайси уруғ ва қабилага мансуб эканлигини ўрганса, антропология ўзбекларнинг қайси ирққа алоқадорлигини, уларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганади. Ўзбек адабиёти тарихи эса даврлараро адабий ҳаракатчилик ва бу ҳаракатчиликнинг йирик вакиллари, уларнинг ёзган асарлари билан таништиради.

"Ўзбек тили тарихи" курси ўзбек диалектологиясига ҳам суянади, чунки шева материаллари ўзида қадимги сўз ва шаклларни сақлайди. Ана шу сўз, шакллар орқали уларнинг тарихий тараққиёт йўли аниқлаб олинади.

Тил тарихини ўрганишда халқ тарихининг ўрни катта. Халқ тарихида нимаики ўзгариш юз берса, у албатта тилда озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатади. Бу таъсир, энг аввало, тилнинг луғат таркибида, сўнгра фонетика ва грамматикада содир бўлади.

Юқоридагилардан ташқари адабий тилни тарихий-услубий томонидан ҳам ўрганилади. Бунда адабий тилнинг табиатини ҳисобга олган ҳолда, тарихий-услубий тараққиётнинг даврлараро хусусиятлари таҳлил қилинади: бадий услуб, публицистик услуб, илмий услуб, ҳар турли жанрлар услуби ва шу кабилар.

Шундай қилиб, жумҳурият олий ўқув юртларида ўқитиладиган бу предмет талабаларга адабий тил тизимидаги ўзгаришлар, адабий тил типлари ва шаклларининг ўзаро муносабатлари ҳамда адабий тилнинг ижтимоий вазифаси тарихи ҳақида маълумот беради.

"ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ" КУРСИНИНГ МАКТАБЛАРДА ОНА ТИЛИ ВА АДАБИЁТ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Ўзбек адабий тили ўз тарихи давомида узоқ ва мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган бўлишига қарамай, унинг тараққиёт йўли умумтаълим мактаблари ва ўрта махсус ўқув юртларида ўрганилмайди. Тилнинг ўтмиш тарихини ўрганиш ҳозирги тилнинг хусусиятини, унинг объектив тараққиёт қонунларини чуқур ва атрофдан тушуниб олиш учун кенг имконият туғдиради. Тилни халқ яратади. Халқнинг маданий ва умуман ижтимоий-тарихий тараққиёти ўз изларини биринчи галда тилда қолдиради. Шу маънода: "Тил халқнинг маънавий, кўп асрлик ҳаётининг энг тулиқ ва энг ҳаққоний йилномасидир".¹

Адабиёт сўз санъати бўлса, адабиёт тарихи адабий тилимизнинг ривожланиш тарихидир. Шунинг учун адабиёт тарихи борган сари тил тарихи билан яқинлашиб бориши керак, кимёсиз физиология фан бўла олмагани каби, адабиёт тарихи ҳам тил тарихисиз фан бўла олмайди деб ёзган эди А. А. Потебня.² Ҳақиқатан ҳам

¹ Ушинский К. Д. Таълим ва тарбия масалалари. Тошкент, 1959, 399-б.

² Мысль и язык. Одесса, 1922, С. 183.

адабиёт тил билан узвий боғлиқдир. Адабиёт тил заминида вужудга келади ва у билан боғлиқ ҳолда ривож топади.

Адабий асарни ўрганиш, аввало, унинг тилини ўрганишдан бошланади. Адабиёт дарсларида тил асарининг ғоявий мазмунини очиб борувчи бир восита тарзида ўрганилади. Шу хилда ўрганиш адабий асарни чуқурроқ тушуниб олиш имконини беради.

Умумтаълим мактабларининг ўқув дастурида ўзбек адабиётининг тарихий даври — энг қадимги ёзма ёдгорликлардан то XX аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр ўзбек тили тараққиётининг ҳам анча мураккаб ўтмишини, турли тиллар билан муносабатини ўзида мужассамлаштирган эди. Ана шу хусусиятлар ўзбек тилида, унинг турли даврларида яратилган ёдгорликларида акс этган.

Ўзбек мумтоз адабиёти асарларининг тили адабиёт дарси давомида дарсдан ташқари консультация ва суҳбат пайтларида, тўғарак машғулотларида ўргатилиши мақсадга мувофиқ деб келинган. Гарчи асарнинг тили ва бадий хусусиятлари ҳақида умумий бир хил қоллипдаги гаплар бўлса ҳам асарлар тили учун махсус соат ажратилмаган.

Бунинг учун мактаб ўқитувчилари мавзунини ўтиш давомида тушуниш қийин бўлган сўз ва шаклларни изоҳлаб бориши керак. Масалан: XI аср ёдгорликлари — Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарлари ўтилганда қамуғ — ҳамма; өкүш — кўп; ажун — дунё; ашыч — қозон; эдгү — эзгу, яхши, яхшилик; көрк — ҳусн, чирой (кўрк); чэчэк — чечак, гул; қут — бахт, саодат; билиг — билим; асығ — фойда; нэң — нарса; йалавач — элчи; бор — ичимлик (май) ва ш. к.

XIV — XVI аср намояндаларининг асарларини ўтганда, масалан, Навоийнинг "Ҳайратул аброр", "Фарҳод ва Ширин" дostonларида учрайдиган, ҳозирги кунда ўқувчилар тушуниши қийин бўлган ҳайрат — таажжуб; аброр — яхши кишилар; муалло — энг олий, энг аъло; фирдавс — жаннат, боғ; зийнат — кўриниш; гумроҳ — йўлдан адашган; пеша — ҳунар; ганж — хазина; раият — халқ, фуқаро; гала — пода маъносида; шубон — чўпон; тоза — янги; ришта — ип; лаъли — қизил ранг маъносида; сафҳа — саҳифа; пир — устоз маъносида; улус — халқ каби сўзлар изоҳлаб борилиши ва доскага ёзилиши зарур.

Бобур асарлари ўтилганда омиқ — чуқур, Сайхун — Сирларё; Жайхун — Амударё, сафо — тоза, чирой; самар — мева, натижа; умаро — амирлар; наботот — ўсимликлар; аргувои — қизил, ботшамол; гиёҳ — ўт; дийда — кўз; бадлабон — тили ёмон, заҳар; пушта — тепа, чуст — чаққон; кўҳ — тоғ; сарт — тожик (эроний); черик — дилар ва ш. к. Бунинг сингари тушунилиши қийин сўз ва шакллар Турди, Гулханий, Махмур, Мунис, Муқимий, Фурқат, Завқий, Абдулла Қодирий, Ҳамза асарларида ҳам учрайди. Мактаб дарслик ва хрестоматияларида матн тартида баъзи қийин сўзлар маъноси ёзилган бўлади. Бу ўқитувчининг ишини бироз енгиллаштиради. Ўқитувчилар таҳсил олган олийгоҳларида ўзбек адабиёти тарихи ва ўзбек тили тарихи предметларини яхши ўзлаштирган бўлсалар, ҳеч қийналмасдан мумтоз адабиётимиз матнларини таҳлил қила оладилар.

"Ўзбек тили тарихи" курси мактабларда она тили дарсини ўтишда ҳам асқотади. Масалан, сўз таркиби мавзусини ўтганда айрим сўзларни ўзак ва қўшимчаларга ажратилганда, тил тарихи фактларига мурожаат қилишга туғри келади: яшил < ёш + ил ; ёш + а = яша; қизил < қизи + л // қиз + ил; қиз + и + қ; қиз + и + гиш; қиз + и + гим + тир; ўрган < ўг + ра + н каби.

Юқоридаги мисолларда яшил сўзининг тарихий ўзаги ёш дир. Қизил сўзининг тарихий ўзаги қиз // қизи сўзидир. Ҳозирги ўзбек тилимизда бу сўзлар яшил, қизил тарзида бир ўзак ҳолига келиб қолган. Ўрган сўзи асли ўран бўлиб, ўг — ақл (от). Солиштиринг: ўгит — насиҳат, бироқ даврлар ўтиши билан ўг истеъмолдан чиққан. -ра — фёъл ясовчи аффикс, -н — фёълнинг ўзлик даражасини ҳосил қилувчи қўшимча. Сўзнинг дастлабки маъноси "насиҳатга қўлоқ сол", ҳозирги маъноси "билиб ол". Сўз, ўз тараққиёт тарихида маълум негиз тусини олгач, метатеза ҳодисасига учраган. Ўзакнинг охириги товуши билан ясовчининг биринчи товуши "з ўринларини алмаштирган, яъни: ўран < ўрган. Бундай узгариш натижасида қадимги негиз бўлинмас ҳолга келган.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИ

1) ёзма обидалар — бадий, тарихий, илмий асарларнинг матнлари; 2) шева материаллари; 3) жой номлари; 4) киши исмлари; 5) ҳозирги ўзбек адабий тили матери-

аллари; 6) тарихий лингвистик лугатлар; 7) туркшуносликка оид ўзбек (туркий мисолли), рус ва хорижий олимларнинг тадқиқоту қўлланмалари ўзбек адабий тили тарихини ўрганишда асосий манбалардир. Айниқса, ёзма ёдгорликларнинг матнлари тил тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар ҳақида алоҳида тўхталамиз.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МАДАНИЯТИМИЗ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ

Агар тил маданият кўзгуси бўлса, халқнинг моддий, маънавий ва маданий савияси, биринчи навбатда, унинг тилида намоён бўлади.

Ўзбеклар ўз тилларида (бир неча алифбода) жуда кўп бадий, тарихий-филологик, жуғрофий ва бошқа ёзув ёдгорликларини яратганларки, улар ўзбек адабий тили тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Ўзбек халқи маданияти тарихи тараққиётида ўзбек адабий тили улкан роль ўйнаган. Ўзбек (туркий) тилида даврлар оша ёзилган бадий, тарихий, илмий ёдгорликлар умумхалқ тилининг энг яхши хусусиятларини ўзида сақлаган бўлиб, халқимизнинг қадимги маданиятини акс эттирган обидалар ҳам ҳисобланади. Бизгача етиб келган обидаларни кузатиш орқали халқимиз тарихи ва тилимиз тарихий тараққиётига оид кўпгина қимматли маълумотларга эга бўламиз. XI — XIV асрларда яратилган асарларнинг кўпчилиги туркий халқларнинг муштарак меросидир. Бунга Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону лугатит турк" (XI аср), Аҳмад Яссавий "Ҳикматлар" и (XI аср охири XII асрлар), Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" (XII аср охири XIII асрлар), Хоразмийнинг "Муҳаббатнома", Қутбнинг "Ҳусрав ва Ширин", Рабғузийнинг "Қиссаси Рабғузий", "Наҳжул Фародис" (XIV аср), "Меърожнома" каби асарларни кўрсатиш мумкин.

Айниқса, XV асрнинг биринчи ярмида Лутфий, Атоий, Саккокий, Юсуф Амирий, Яқиний, Гадоийлар томонидан ривожлантирилган ва улуг Навоий юксак чўққига олиб чиққан эски ўзбек тилимиз туфайли ўзбек адабиёти, фани, маданиятининг шўхрати оламга ёйилди. XV асрда

¹ Ўзбек адабий тили тарихи курсини ўрганишда тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхатини қўлланма охирида келтирамиз.

Навоий ва унинг сафдошлари бошлаб берган адабий тил ривожини то XIX асрнинг II ярмигача ўз мавқеини сақлаб, янада етиб келди.

АДАБИЙ ТИЛ, УМУМХАЛҚ ТИЛИ ВА ШЕВАЛАР

Адабий тил тарихан шаклланган, сўз усталари томонидан қайта ишланган, сайқал берилган, меъерий ва административда киши фаолиятининг ҳамма соҳалари билан боғлиқ бадий-публицистик, илмий адабиёт тилидир. Ишончга қилиб айтганда, адабий тил барча ўзбеклар учун мумкин бўладиган, умумхалқ тилининг энг яхши ифода-намоёнликлари мужассамланган тилдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тили Ўзбекистон жумҳурияти ҳудудида яшайдиган ўзбекларнинг миллий тилидир. Ўзбекларнинг бир қисми Қорақалпоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қирғизистон, Тожикистон жумҳуриятларида, Афғонистонда, Уйғуристонда, Туркия ҳамда бошқа мамлакатларда яшайди.

Ўзбек адабий тили — ҳозирги миллий тил — умумхалқ тилининг энг юқори шакли.

Адабий тил — умумхалқ тилининг ёзма шакли. У ўз тарихини бизнинг замонамизгача етиб келган энг қадимги ёзма ёдгорликлар тилидан бошлайди.

Жонли тил — шева, лаҳжалар маълум ҳудуддаги аҳолининг сўзлашув тилидир. Бу тил ёзув билан таъминланмагани, маълум нормага туширилмагани, қоидалаштирилмагани, қўлланиш доирасининг чекланганлиги билан адабий тилимиздан фарқланади. Шундай қилиб, умумхалқ тилининг икки тармоғи бўлиб, улар адабий тил ва жонли тил (шева) кўринишидан иборат. Ўзбек тилининг кўпгина назарий ва амалий масалаларини ҳал қилиш бевосита шева ва лаҳжаларни ўрганиш билан боғлиқ.

Жонли тил — тарихий ёдгорлик. Шу боис, шеваларда сақланиб қолган айрим сўз ва шакллар ўзбек тили тарихи учун ишончли, муҳим манба ҳисобланади. Ўзбек шевалари адабий тилимиз таркибига кириб, унинг лугат бойлиги ва грамматик қурилишида бирлик ҳосил қилади.

Адабий тил билан шевалар тўхтовсиз муносабатда бўлади. Адабий тил лаҳжа ва шеваларга таъсир этиб, уларнинг хусусиятларини яқинлаштириб борар экан, ўрни келганда, жонли тилдан озикланиб, шевалардаги сўз ва иборалар ҳисобига бойиб боради.

Маълумки, айрим нарса ва ҳодисаларнинг номлар адабий тил ва луғатларда учрамайди, лекин лаҳжа ва шеваларда мавжуд бўлади. Бундай вақтда уларни ҳеқиккиланмай адабий тилга киритишимиз керак. Масалан *ўмган* — кўкрак, одам ва ҳайвонлар кўкси. Эски ўзбек тилида *өмгән* — *от кўкраги*; *өр* — баландлик, тепалик. Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" асарида *өр сўзи* баландлик маъносидан ишлатилган:

Буйурды өргә шадырван урулды,
қадаҳ кэлтүрдиләр мажлис қурулды.

Уча — орқа. Бу сўз эски ўзбек тилида орқа ва биқини гўшти маъносидан ишлатилган: Одил подшоҳ кўзгу ва буяннинг учасидир (одил подшоҳ ойнакнинг бети бўлса) золим подшоҳ унинг орқаси — Навоий); *ғунчаси* — сатанга аёл, *чўрна* — 1) чўчқа боласи; 2) майда болалар маъносидан. Бу сўзни Навоий ҳам ишлатган. *Шилон* — турли масалликдан тайёрланган оммавий овқат; *текис* — чиройли (аёлларга нисбатан қўлланади); *асқатиш* — фойдаси тегиш; *арпабадиён* — укроп тури, анис (рус.); *қилиқ* — характер; *сирғалиқ* (Фарғ. тип шеваларда) — қулоқнинг пастки қисмидаги исирга осадиган ери (рус. мочка). Тошкент тип шеваларда *солинчоқ*; *узангилик* ёки *бебилчак* — оёқнинг юзи; *настарин* — сирень (рус.); *хомутоёқ* ёки *чатаноқ* — оёғини кериб юрадиган одам; *утик* — ўтадиган жой, *кечик* — сувнинг саёз еридан кечиб ўтадиган жой (XI аср ёдгорликларида бу сўз кўприк маъносидан ҳам қўлланилган); *чўккала* — лаганбардор; *қаланғи* // *қаланғи* — кўпчилик орасида ўзини тута олмайдиган, енгил табиат, зиёфатларда тезда маст бўлиб қоладиган киши. Тошкент шеvasида *қаланғи-қасанғи* тарзида қўлланади; *олим* — олинадиган нарса; *тўтра* (тўлта) — ёғ қўйқаси; *бертмоқ* (мертмоқ) — шикастланмоқ, лат سموқ; *қилчи* — сартарош (бу сўз Турди шеърларида ҳам учрайди); *чекенак* // *чекенай* — тирсак; *хоса* — юпқа оқ материал, дока, докапаранг ва ш. к. Хуллас, шеваларга, жонли сўзлашувга хос сўз ва атамлар адабий тилимиз луғатини бойитишда шак-шубҳасиз катта аҳамиятга эга.

Адабий тилимиз луғатларида учрамаган айрим сўз, атама ва ибораларни адабий тилга олиб кириб, уларнинг ҳуқуқини тиклашда, айниқса, ўзбек ёзувчиларидан Фитрат, Сўфизода, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Ойбек,

Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингариларнинг хизмати

тўғридан бадий асарларда ишлатилган ҳар бир диалектга эга келгусида адабий тилда стакчи ўрин эгаллайди деган маъно англашилмаслиги керак. Диалектизмлар бадий адабиёт учун услубий воситалардан биридир, холос. Ўзбек тилини ўрганиш биринчи даражадаги аҳамиятга эга илмий масала бўлиб, асар тилини ўрганиш асардаги шевалар, ҳодисалар рўй берган давр тилини ҳам ўрганишидир", — деб ёзган эди академик Виноградов.

"Адабий тил" ва "бадий адабиёт тили" атамалари бир-бирига яқин тушунчалар бўлиши билан бирга, ҳамма вақт ҳам мос тушмайди. Бадий адабиёт тили умумхалқий тарққиёт қонунларига бўйсунди, матбуот тили қисобланган адабий тилга ва сўзлашув тили қисобланган жонли тилга асосланади. Қайсики, ёзувчи ҳаётий воқеаларни тасвирлаганда, образ яратганда, асосан, адабий тил ифода воситаларидан, жонли тилдаги шева шаклларида, касб-хунарга хос атамалардан ҳам кенг фойдаланади. Бинобарин, бадий адабиёт тили адабий тилга қараганда кенг қамровлидир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ ҲАҚИДА

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида жамият тарққиётининг барча йўллари билан узлуксиз боғланган. Бу ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда катта аҳамиятга эга.

Маълумки, ўзбек халқи тарихининг қадимги даврлари асосан ўрганилмаган. Бу даврларда яратилган ёзув ёдгорликлари ва уларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги фан талаби даражасида тадқиқ этилмаган. Шунинг учун қадимги ёзув аъёнасига эга бўлган тил тарихини даврлаштириш масаласи анча мушкул. Туркшунослар таснифларининг турли-туманлиги ҳам фикримиз далилидир.

Адабий тил тарихини даврлаштиришда асосий сифат тағйирлашини, хусусан, фонетика ва морфологияда содир бўлган ўзгаришларни ҳисобга олиш лозим бўлади. Қадимги ёдномалар қайси алифбо асосидаги ёзувда яратилган бўлиши ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласига доир // УГА, 4, 1977.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда ру туркшунослари В. В. Радлов, Ф. Корш, А. Н. Самойлович, В. А. Богородицкий, С. Е. Малов, Н. А. Баскаковларнинг таснифлари катта аҳамият касб этади. Булардан айримларини намуна учун келтирамыз:

I. В. В. Радлов туркий тилларни тўрт гуруҳга бўлади. 1. Шарқий гуруҳ (Сибирь татарлари тили). 2. Фарбий гуруҳ (қирғиз, қозоқ, бошқирд, татар тиллари...). 3. Ўрта Осиё гуруҳи (Ўзбек, уйғур тиллари). 4. Жанубий гуруҳ (туркман, озарбайжон, турк, қирим татар тиллари).

II. А. Н. Самойлович Радлов ва Корш таснифларини бирлаштириб олади. 1. Жануби-Шарқий ёки чигатой гуруҳига ҳозирги уйғур, ўзбек тилларини ва диалектларини киритади. 2. Жануби-Фарбий ёки ўғуз гуруҳига ўзбек тилининг ўғуз диалектларини киритади.

III. С. Е. Малов таснифидаги янги турк тиллари гуруҳи ўзбек, чигатой тилларидан таркиб топган.

IV. Н. А. Баскаков таснифида турк тилларининг Фарбий хун тармоғининг қарлуқ тиллари гуруҳига: а) қарлуқ-уйғур гуруҳи; б) қарлуқ-хоразм гуруҳи киради. Бунга қорахоний-хоразм (Аҳмад Яссавий асарлари) тили, ҳозирги ўзбек тили ва диалектлари, ҳозирги уйғур тили ва диалектлари киритилган (бунда айрим лингвистик белгилар ҳисобга олинган).

V. В. А. Богородицкий (1921) таснифида Ўрта Осиё гуруҳига ўзбек, уйғур (таранчи диалекти), қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларини киритган (халқларнинг худудига қараб тузилган).

Юқоридагилардан Н. А. Баскаков таснифи туркий тилларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тузилган.

Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласи, асосан, 1940 йилдан бошланди.

I. Теша Ҳаким ўғли Салимов 1940 йилда тузган "Ўзбек тили тарихи" дастурида тилимиз тарихини қуйидагича даврлаштирган:

1. Қадимги даврда Ўрта Осиё адабий тиллари (VIII асрдан XIV аср ярмигача).

2. XIV аср адабий тили.

3. XV — XVI асрларда адабий тил.

4. XVII — XIX асрларда адабий тил тараққиёти.

5. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ўзбек адабий тили.

6. Ўзбек адабий тили тараққиётида янги давр (ҳозирги замон ўзбек тили).

1948 йилда тузган "Ўзбек тили тарихи" дастурида:

1. Ўрта Осиёдаги қадимги тиллар ва ёзувлар (VIII асрдан XI асргача).

2. XI — XII асрларда қадимги турк адабий тили.

3. XIII — XIV асрлардаги адабий тил.

4. XV — XVI асрларда ўзбек адабий тили (темурийлар давридаги адабий тил).

5. XVII — XIX асрларда ўзбек адабий тили (мустамлик даврида ўзбек адабий тили).

6. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

Ўзбек тили тарихини даврлаштиришга оид махсус ишлар 1950 йилда тилшунослик соҳасидаги мунозардан кейин юзага келди.

II. Фахри Камол 1952 йилда "Ўзбек миллий тилининг тарихий тониши ва тараққиёти" мақоласида тил тарихини қуйидаги босқичларга бўлади:

1-босқич — У асргача бўлган даврда уруғ-қабилла халқларига эга бўлган тил; 2-босқич — V-XI асрларда халқ тили элементларига эга бўлган қабилла тили; 3-босқич — XI — XII асрлардан Октябрь инқилобигача бўлган даврдаги миллий тил элементларига эга бўлган халқ тили; 4-босқич — Октябрь инқилобидан кейинги ҳозирги миллий тил.

Бу даврлаштиришда Фахри Камол тил тарихини халқ тарихи билан боғлаб ўрганишни олга сурса ҳам амалда бу даврлаштириш халқ тарихидан узилиб қолади.

Ф. Камол 1953 йилда "Ҳозирги замон ўзбек тили" мақоласида даврлаштиришнинг янги таснифини беради. Бунда игона умумхалқ тилининг тараққиёт босқичлари ва турли ёзув тизимлари билан адабий тил алоқасини назарда тутиб, уч асосий даврга бўлади:

1. Қадимги турк адабий тили. 2. Эски ўзбек адабий тили. 3. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Бу даврнинг тарихи хос хусусиятлари кўрсатилмайди.

III. Т. Салимов таснифи (1952). Бунда Т. Салимов Ўзбек тили тарихини даврлаштиришда мезон сифатида Ўзбек-туркий тилларида яратилган асарлар, тилшуносликдаги асарларни асос қилиб олган.

1-давр — XI асрдан XVIII асргача яшаб ижод қилган Мизмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Ибн Муханна, Мирза Мақдонқон каби туркшунослар фаолияти билан боғланади. 2-давр — XIX аср бошларидан то XX аср чорагигача

булган даврлар бўлиб, бу даврни Т. Салимов қиёсий-тарихий тилшуносликнинг, яъни тилларни қиёсий-тарихий ўрганиш услубининг ривожланиши билан боғлайди. 3-давр — XX асрнинг биринчи чорагидан то 1950 йилгача бўлган давр бўлиб, бу даврни муаллиф академик Н. Я. Марр ва унинг издошларининг фаолиятлари билан боғлайди. 4-даврни эса тилшуносликка оид И. В. Сталин асарларининг яратилиши билан боғлайди.

IV. А. М. Шчербак таснифи (1953):

1. Энг қадимги давр ўзбек адабий тили (X — XII асрлар).

2. Ўрта давр ўзбек адабий тили (XIV — XVI асрлар).

3. Янги давр ўзбек адабий тили (XVII — XIX асрлар)

4. Энг янги давр ўзбек адабий тили (XIX аср охири ва XX аср бошлари).

V. Олим Усмон таснифи (1957):

1. Турк хоқонлиги даврида қадимги тугю турк тили (VI — IX асрлар). (А. VI — VIII асрлар; Б. VIII — IX асрлар).

2. Қадимги ўзбек тили (IX — XII асрлар).

3. Эски ўзбек тилининг илк даври (XIII — XIV асрлар).

А. Шарқий адабий тил аънаси ва унинг таъсири ("Ҳибатул ҳақойиқ", "Қиссасул анбиё", "Тафсир").

Б. Ғарбий адабий тил аънасининг вужудга келиши ва унинг таъсир доираси ("Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин").

4. Эски ўзбек тили (XIV асрнинг охиридан XIX аср II ярмигача).

5. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

А. XIX асрнинг II ярмидан Октябрь инқилобигача булган давр ўзбек адабий тили.

Б. Ҳозирги давр ўзбек миллий адабий тили.

VI. Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров таснифи (1973):

1. Энг қадимги туркий тил (VII асргача).

2. Қадимги туркий тил (VII асрдан XI асргача).

3. Эски туркий тил (XI асрдан XIII асргача).

4. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрдан XIX асргача).

5. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

VII. У. Турсун, Б. Ўринбоев таснифи (1982):

1. Илк давр ўзбек халқ тили (X асрдан XIV асрнинг ярмигача булган давр).

II. Ўзбек халқ тилининг такомиллашиш даври (XIV асрнинг охиридан XIX асрнинг II ярмигача).

III. Миллий тил элементларининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш давридаги ўзбек адабий тили (XIX асрнинг II ярмидан ҳозирги кунгача булган давр).

VIII. Э. Фозилов таснифи (1977):

А. Туркий тиллар учун муштарак булган обидалар — VI — X асрнинг биринчи чораги.

В. Эски туркий ёдномалар — IX — XII асрлар ("Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибатул ҳақойиқ").

Г. Тарих олдн ўзбек тили — XII — XIV асрлар (Манбалари: "Тафсир", Сайфи Саройи — "Гулистон бит-туркӣ", "Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин", "Наҳжул барокӣ"...)

Д. Илк ўзбек тили — XV — XVI асрлар (Манбалари: Соди Лҳмад, Хўжандий, Атойи, Саккокий, Бобур, Навоӣ).

III. Ўрта ўзбек тили — XVII — XIX асрлар. (Манбалари: Ғауб Чингий, Ҳоксор, Абулғозий...)

IV. Янги давр ўзбек тили — XX аср (Ҳамза ва унинг издошлари — миллий ўзбек тилининг асосчилари).

IX. Ф. Абдуллаев таснифи (1977):

1. Туркий тиллар тарихининг энг қадимги даври (V — X асрлар).

2. XI — XIV асрлар:

а) биринчи босқич — "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк" — XI — XII асрлар.

б) иккинчи босқич — Ўрта Осиё, Қозоғистон, Волга ёрларидаги кўплаб ёзув ёдгорликларини ўз ичига олади (XIII — XIV асрлар).

3. XV асрдан XIX асрнинг ярмигача булган давр ўзбек адабий тили.

4. XIX аср ярмидан XX асрнинг 20-йилларигача булган даврадаги ўзбек адабий тили.

5. XIX асрнинг II ярми ва XX асрнинг 20-йилларигача;

6. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

Юқорида қайд этилган ўзбек тили тарихини даврлаштириш таснифлари тўлалигича ҳозирги талабга жавоб бермади. Уларнинг кўпчилигида "эски ўзбек адабий тили" босқичи билан "эски туркий адабий тил" босқичи қоришиб юборилади. Ўзбек миллий адабий тили, 1905-1917 йиллардаги ўзбек адабий тили таснифлари берилди.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда Ф. дуллаев, О. Усмон ва А. Шчербак таснифлари тил раққиети қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда тузилган.

Биз ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришга таснифлардан фойдаланиб ва шу курсни ўқитиш жараҳида туллланган тажрибаларга асосланиб, қуйидагича даврлаштириш таснифини таклиф этамиз:

1. Энг қадимги туркий тил (V асргача).
2. Қадимги туркий адабий тил (V—X асрлар).
3. Эски туркий адабий тил (XI асрдан XIV асрларгача).
4. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрнинг II ярмидан XX асрнинг бошларигача).
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА БОШҚА СИСТЕМАДАГИ ТИЛЛАР ИШТИРОКИ

Ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёт даври назар ташласак, ўзлашган сўз ва шакллар турли даврларда турлича ижтимоий сабаблар билан кириб келиб, ўзбек адабий тилининг луғат таркибидаги сўзлар таркибида шаклланиши жиҳатидан фақат туркий тилларга бўлмай, балки форс-тожик, араб, мўғул, рус, уйғур тиллари орқали хитой тилидан кириб ўзлаштирилган сўзлар иборатдир.

Жаҳонда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғати фақат ўз тилидан ташкил топган бўлсин. Бошқа тиллардан олинган сўзлар ўша тилда ё ўз шаклини қандай бўлган шундайлигича сақлайди, ёки унинг табиати, грамматикаси қурилиши, сўз ясаши, имло ва талаффуз қоидалари уйғунлашади.

Ўзбек адабий тили ва шеваларига бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳам сўзлашув тили, ҳам китобий тил орқали ўзлашган. Агар бу фикрни арабча сўзларга нисбатан қўлласак, у вақтда адабий тилимизга арабча сўзлар кўпроқ китобий тил ва тожик-форс тили орқали, шунингдек, оғзаки нутқ орқали кириб ўзлашганини кўраемиз. Ўзбек шевалари луғат таркибига эса асосан оғзаки сўзлашув орқали кириб келган.

Айрим ўзлашган сўзлар тилимизга шу даражада сингир кетганки, унинг қайси тилдан кириб ўзлашганини аниқлаш жуда қийин. Масалан: ўзбек тилидаги *навкар*, *гул*, *шоти*, *имло*, *феъл*, *синф*, *идора*, *дарс*, *шита*

булардан *лаб* сўзи асли ҳинд-европа тилидан келган бўлиб, биз уни тожик тилидан ўзлашган ҳолда эритиб келмоқдамиз. Солиштиринг: *лабиал*, *лабиализация*.

Қадимги туркий ёдгорликларда бу сўз ўрнида *тутақ* сўзи ишлатилган (*тут* + *-ақ* ~ *дуд* + *-ақ*). Бунинг қадимги варианты ўгуз гуруҳига кирувчи тиллар ва шеваларда ҳозир кенг қўлланади.

Биз ўзбек тилида *лаб*, *дудоқ* сўзлари билан бирга *эр* сўзи ҳам кенг ишлатилган.

Навкар сўзи барча луғатларда тожикча-форсча сўз деб қўлланган. *Навкар* сўзи мўғул тилининг қадимги сўзларидан бўлиб, "аскар, хизматкор, мулозим, куёв" маънолари" сингари маъноларда ишлатилади. Қиёсланг, *навкар* = *куёв* + *навкар* — куёвни келиннинг уйига кўчириб борувчи куёв жўралар; *Раис дала беги эмас, дала навқари* (Ойбек). В. Радлов *навкар* сўзини чигатой тилида *ертоқ*, *тилатчи*, *солдат*, амалдор маъноларини билдирган деб изоҳлайди (Рдл., III, 695).

Олтин сўзи қадим зар (золото) маъносида туркча *ал* сўзи ва хитойча *тун* // *туң* — *мис* сўзларидан таркиб топган бўлиб, *қизил мис* маъносини билдирган. Қиёсланг, ўзбек тилининг Хоразм шеваларида *тунча* // *тунгча* — *оқ* маъносини билдирган кичикроқ чой қайнатадиган идиш. Олтин сўзи таркибидаги *олтин* эса, *алтын* — олдинги, олтинчи, қуйидаги, қуйи паст текисликдаги маъноларини билдирувчи туркий сўздир. Лекин бу сўз ўз-ўзидан ўхшаш сўзлардан унчи уни "золотая орда" тарзида таржима қилиб қўлланганлар. Асли *Қуйи ўрда* — пастликка, қуйиликка фойдаланган ўрда, қароргоҳ (бу шаҳарнинг ўзи ҳам *Илдиннинг* қуйи, паст қисмига ўрнашган) номи билан эритилиши керак эди. Қиёсланг, *Олтин ўрда* — Сирдарё дарёсидagi қишлоқ номи.

Ўгуз сўзи тожикча-форсча бўлиб, унинг туркчаси *че* — *қорғон*. *Шоти* сўзи ўзбек тилига уйғур тили орқали хитой тилидан ўтиб, Фарғона водийсидаги ҳамма шеваларда ишлатилади. *Имло*, *феъл*, *синф*, *идора*, *дарс* сўзлари арабчадан кирган. *Шиша* ва *астойдил* (< *аз таге дил*) сўзлари тожик-форс тилларидан ўзлашган.

Жавон — шкаф, комот-жавон (< хитойча *цзабань* < *цза* — ром, *чорчўп* + *бань* — тахта). Қиёсланг, уйғур тилида *жавон* — полка. Бу сўз уйғур тили орқали хитой тилидан келган (*жаванг* > *жавон*) ва ш. к.

Ўзлашган сўзлар тилимизда товуш ва маъно жиҳатдан ўзгартирилиб қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *саржин* — узунлик ўлчови русча *сажень* (2—2,5 метрга тенг); *патнус* — русча *поднос*; *дармон* ўзбек тилида, асосан куч-қувват маъносига, шунингдек, дори ва кўчма маънода таянч маъноларида ишлатилади. Тожики — дори ва кўчма маънода; *бедов* (бедов от) — арабча бадавий; *Ахмар* — киши исми, арабча — қизил. *Бария* — аёллар исми, арабча *бариййа* — чўл, саҳро, биёбон ва ш. к.¹

Ўзлашган сўзларнинг маълум қисми давр ўтиши билан ўрнини бошқа сўзларга беради ва муайян тил луғатидан архаик ёки тарихий сўз сифатида чиқиб кетади. Масалан, илм-фанга оид жуда кўп арабча атамалар 1940 йилгача "интернационал" атамалар билан алмаштирилди. Бу ҳаракат 1989 йилгача, яъни ўзбек тилига давлат мақоми берилгунга қадар тез суръатлар билан давом этди. Ўзбекча сўз ва атамаларни алмаштириш масаласига, хусусан, руслаштиришга ижобий масала, прогресс деб қаралган бўлса ҳам, аслида тилимиз табиатини йўқотишга, унинг ўзлигини унутишга яқинлаштириб қўйилган эди.

Ўзбекистон жумҳурияти давлат тили ҳақидаги қонуннинг 19-моддасида: "Ўзбек халқининг илм-фан тилини такомиллаштириш учун ўзбек тилида илмий-техник ҳамда ижтимоий-сиёсий атамаларни яратиш ва ривожлантириш таъминланади", — дейилган.

Кейинги пайтларда жумҳуриятимизда чиқадиغان рўзнома, ҳафталик, ойнамаларда, радио ва ойнаижаҳонда сўз, атама ва ибораларни қўллашда ҳар хиллик, бошбон доқлик юз бермоқда. Шу билан бирга, сўз қўллаш бағишланган мақолаларда ҳам бир-бирига зид фикрлар айтилмоқда. Қувонарлиси шуки, кўпчилик мақола муаллифлари тилимизнинг табиатини ҳисобга олган ҳолда иш тутмоқдалар.

Сўз ва атамалар ишлатиш эркин бўлиши керак. Яқин-яқингача *домла* — ўқитувчи маъносига, *фаол* — актив, *талаба* — студент, *хонадон* — квартира, *бекат* — станция, *остановка*; *режа* — план, *фоиз* — процент, *таомнома* — меню, *ташрифнома* — визитная карточка, *бадан*

¹ *Абдуллаев Ф.* Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларини доир. Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949, 80-102-б; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 213-220-б; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I, Тошкент, 1966, 172-173-б; Ўзбек тили лексикологияси (тўплам). Тошкент, "Фан", 1981, 94-ва ундан кейинги бетлар.

маъно — филкультура, *дорилфунун* каби сўзларни ишлатишга қаршилик қилиб келинди.

Ўзбек адабий тили луғат таркибидаги ўзлаштирилган сўзларни тахминан қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Тожикича сўзлар
2. Арабча сўзлар
3. Мўғулча сўзлар.
4. Хитойча сўзлар.
5. Русча-сиропача сўзлар.

ТОЖИКЧА СЎЗЛАР

Ўзбек ва тожик халқлари жуда узоқ даврлардан бери тилини ишлаб, бир-бирлари билан иқтисодий-ижтимоий ва маданий муносабатда бўлиб келмоқда. Улар ўтмишда бир-бирлари билан йирик қурилиш иншоотларини яратганлар, муносабатларга қарши жанг қилганлар, оилавий ҳаёт келтирилганлар ва маданий ёдгорликлардан ҳамкорликда фойдаланганлар.

Б. Г. Гафуровнинг ёзишича, ўзбек ва тожик халқлари тилининг яқинлик милодий VI асрдан бошланган.¹

Ўзбек халқ ўртасидаги бу ижтимоий алоқалар бизнинг ақлимизда янада мустаҳкамланди.

Ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва яқинлик уларнинг тилларига таъсир этмай қолмади. Шунинг билан тожик тилидан ўзбек тилига кўпгина сўз, сўз тасмалари ва турли иборалар ўтиб ўзлашади. Шу билан бирга ўзбек тилидан тожик тили ва унинг шеваларига ҳам анча сўз ва иборалар, аффикслар кириб келган.

Ўзбек тилининг луғат таркибида маиший ҳаёт, касб-ҳунар, адабиёт-санъат, ҳайвонот дунёси, ўсимликлар, қишлоқ ҳаётининг, табиат ҳодисалари, вақт, масофа, ўрин-жой ва бошқа соҳаларга оид тожикча сўзлар учрайди.

Қуйидаги мисолларни солиштиринг.

Тожик тилида	Ўзбек тилида
анор	анор
баҳор	баҳор, кўклам
ожиз	ожиз, кўр, кучсиз
лозим	ЛОЗИМ, ИШТОН

¹ *Гафуров Б. Г.* История таджикского народа. М., 1952, С. 99-110.

Тожик тилида	Ўзбек тилида
олуфта	олифта
лаган	лаган, тавоқ
пойгаҳ	пойгак
пайпоқ	пайпоқ
чалчиқ	чалчиқ, туриб қолган лойка су
чапғалат	шамғалат
арзон	арзон
бодом	бодом
дастархон	дастурхон
гулқанд	гулқанд, гул мураббоси
себ	олма (пахта себ)
зардоб	зардоб
сабзозор	кўкаламзор, сабзозор
маргузор	маргузор, ўтлоқ
дегча	декча, қозонча
навруз	навруз, янги кун
тезоб	тезоб, озот кислотаси, тез
устокор	уста, айёр
пардоз	пардоз
хоҳиш	хоҳиш
хазон	хазон
шўр	шўр, тузли, нордон
боло	баланд
гапхўр	гап ёвчи
акка	хакка, загизгон
хунук	хунук, совуқ
зиёд	зиёд (кўп, ортиқ), киши исми
кабуд	кўк (чайи кабут)
мўйчинак	мўйчинак
кўлула	кулала, юмалоқ, гужанак
чорво (чаҳор + по)	чорва, чорва мудири
гардан	гардон, бўйин

Иқдорини тожикча сўзлар, асосан, от туркумига, яъни сифат, равиш ва сон туркумларига оид бўлиб, булар тожик тили дугатига кириб, ўрнашаб қолган.

Маълумки, IX аср охирига келиб, Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги сусая бошлайди. Ана шу даврда пойтахти Самарқанд бўлган сомонийлар давлати барпо бўлади. Сомонийлар давлатининг подшоҳи Исмоил Аҳмад Сомоний (875—907) ва унинг авлодлари 999 йилгача ҳукмронлик қилганлар. Бу даврда тожик-форс адабиёти ривожланади.

Тожик-форс олат адабий тили ҳам шаклланиб, мамлакатнинг рағбий тилига, шеърят тилига айланиб, шуҳрат топади эди. Тожик-форс адабий тили билан бир қаторда Самарқанд тили бўлмиш араб тили кенг тарқалган эди. Самарқанд қабил диалекти негизда шаклланган тожик-форс олат адабий тили сомонийлар давлатига қарашли бўлган Марвазунишаҳр, Афғонистон ва Эрон худудидagi халқларнинг адабий тили бўлиб мустаҳкам ўрнашган эди. Проф. Н. М. Мамлаев бу ҳақда қуйидагича маълумот беради: "Бу территорияда давлат тили ва адабий тил дарий тили эди. Таъинийлар ва салжуқийлар аслида туркий қабилалардан бўсалар ҳам, улар сомонийлар традициясининг таъиний ёриб, дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Улар босиб олган ўлкаларига, масалан, Кавказ (Аррон, Ширвон ва қисман Грузия қисми Арманистон) га ва Ҳиндистоннинг шимолий районида дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида олиб кирдилар. Улар қарам қилинган ўлка эгалларининг адабий тили тараққиётига тўсқинлик қилдилар. Масалан, салжуқий подшоҳлари ва уларнинг васаллари Озарбайжонда шундай сиёсат юргизган эдилар. Ушунинг учун ҳам улўғ озарбайжон шоири Низомий Гяълавий "Лайли ва Мажнун" достонининг муқаддимасида бу эгалларини она тилида — озарбайжон тилида ёзолмай, форс тилида ёзишга мажбур бўлганини ачиниш билан таърихлаган эди".

Шундай қилиб, тожик-форс тили X—XV асрларда жуда кенг мазгилнинг муштарак адабий тили бўлиб хизмат қилиб қолган.

Атти улўғ Навоий яшаган даврда — Хуросонда ҳам шундай тожик-форс анъанаси кучли эди.

Ўшунинг адабий тилига тожик-форс тилидан кирган сўзлар миздори мумтоз адабиётимиз номояндалари асарларида кўпгина ўзига хосдир. Масалан, Навоий асарларида кўпроқ

Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Хожа, Мажлисий, Абулқасим Баҳодирхон асарларида нисбатан оз. Лутфий, Саққоқий Атоий каби Навоий зомондошларининг асарларида эътибор ўзлашган сўзлар ўз қатламга нисбатан азир.

Тожиқча сўз ва шаклларнинг ишлатилишида маънавий услубий мақсад ва ўзича ижтимоий сабаблар бундай бўлиши мумкин. Масалан, Навоий туркий ном билан аталган эски ўзбек тилини тожиқ тили даражасини адабий тилга тенглаштиришни мақсад қилиб қўйган. У ўзининг "Хамса", "Чор девон", "Мажолисун нафис", "Мезонул авзон", "Маҳбубул қулуб", "Муҳокаматул луғатайн" ва ш. к. ўттиздан ортиқ асарлари билан ўзбек адабиёти ва ўзбек адабий тилининг шуҳратини жаҳонга етказди. Хўш, Навоий бу асарларини ёзишда адабий тил қайси манбалар ҳисобига бойитди? Таниқли навоийнинг Алибек Рустамовнинг фикрича, Навоий энг кўп форс тилидан ва энг бой манба туркий лаҳжалар бўлди. Иккинчи манба илмий рисолалар ва ўша давр зиёлиларининг оғиздан нутқи. Навоий асарларида учрайдиган тожиқча ва араб сўзлар Навоий давридаги зиёлилар тилида мавжуд бўлган деб тахмин қилса бўлади. Чунки, оғзаки тилда ишлатилган маслиги аниқ бўлган ўзга тил элементлари Навоий тилида ҳам учрамайди. Туркий лаҳжалардаги луғавий ва грамматик элементлар Навоий асарларида чегараланмаган ҳолда, тожиқ ва араб тилларига оид элементлар четлаштирилган ҳолда ўтган дейиш мумкин.

Навоий асарларида тожиқча сўз ва ибораларнинг ҳаддан зиёд мўллигини Хуросон элининг икки тиллиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Навоийнинг ёзиши "... туркнинг каттадан кичигигача, хизматкоридан бетўрача сарт (тожиқ-форс) тилидан баҳраманддирлар. Шунингдек, ки, ўз тирикчиликларига оид аҳволлар устида сўзлашмоқ олурулар, балки баъзилари адабий равишда сўзлаша олурулар. Ҳаттоки, турк шоирлари форсий тилда рангдор шеърлар ва ширин ҳикоялар юзага чиқара олурулар. Бунга ўхшаш хусусиятлар ҳозир жумҳуриятимизнинг баъзи шаҳар ва қишлоқларида ҳам кузатилади. Масалан, Бухоро, Самарқанд, Чуст, Косонсой, Риштон аҳолиси шу тилда бамалол сўзлаша олади.

1 Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Тошкент. 1940, 46-б. (Санаи алифбосида).

Бундан ижоддаги икки тиллик масаласи эса XIX асрдан то XX асргача давом этиб келди. Машҳур "Шоҳнома" дostonининг муаллифи Хоразмийдан то Ҳасан Фитрат, Айний, Аширматгача бўлган ёзувчилар шу тили ижод этганлар.

Ушбу тилдан кирган сўзларнинг муайян қисми тилининг шу даража сингиб кетганки, улар янги сўзлар ясашда яна широк эътиборга эга ва ўзбекча шакллар қаторида қолдирилган. Масалан: *йўл + а + ки - йўлаки; йўлаки зиёфат* (шу устидаги, енгил зиёфат). Қиёсланг, тожиқ тилида *қўриқ + ки*; *декча* — қозончада шавла қилибди (тож. *қўриқ + ки*); Тож. *бардор* — бардор — ўзб. *қутар*: *Ноз қил қутарингни, қутарса харидорингга* (мақол) ва ш. к.

Шунингдек, тожиқча: *-хона, -парвар, -фуруш, -истон* (қўриқ), *-параст, -хон, -паз, -бон, -боз, -дўз, -гоҳ, -бон, -он* (қўриқ), *шунж, -ваш* (маҳваш), *-ор* (харидор), *-вачча, -поя*, *қўриқ* каби морфемали сўзлар тилимизда кенг қўлланади.

Бундан ташқари ва ҳозирги адабий тилимизда тожиқча изофалар кенг қўлланилган: *Себи Самарқанд дерлар ва анори Хўжанд* (Бобур); *Кулдиради халқни иши Майсара* (Чустий); *Тарафи ҳузурол, гулибеор, Тарафи бозор, Боғишомол, Моҳишомол* (жой номлари).

Ўзбек (туркий) тилдан ҳам тожиқ-форс тилига узоқ вақтдан бери кўпгина сўз, морфема ва иборалар келтирилган: *тагин-шаҳзода, жасур* (Фирдавсий "Шоҳнома" билан учрайди); *чорўқ* (< *čarōq*) — чориқ, оёқ кийими; *қорақат* (< *qoraqat*); *қорақат* (барбарис); *тўп* — тўп (пушка); *қўриқ* — милтиқ; *қўшун* — қўшин; *сочма* — сочма (шарп); *қўндоқ* (приклад); *хатер* (< қатыр) — хачир; *сахар* — таринтон; *юзбоши* (сотник); *тўшак* — тушак; элак — элак; *туғма* — тугма; *қошуқ* — қошиқ; *қайчи* — қайчи; *ёрма* — дўлма; *қаймоқ* — қаймоқ; *ёрлиқ* — подшоҳ ёрлиқи; *асанул, хотун* — малика; *аёқчи* — соқий; *безак* — безак; *кичак* — кичик; *ғоз* — гоз; *қотирма* — қотирма; *швейцар* — швейцар; *суртма* — чана;¹ Ёки Алишер Навоий "Муҳокаматул луғатайн" датаъкидлашича, *тўппи, ёғлиқ, қўндоқ, терлик, бўза, совлиқ, явош* — ёвош, *елка, қиров, қўндоқ* — арқон, *қимиз, тутмоч, умоч, кўмоч, талқон* ва ш. к. сўзлар сарт тилида бўлмагани учун уларни сартча атаганлар.

1 Пешков И. С. Лексикология современного персидского языка. М., 1933. С. 46-49.

Ўзбек тилида	Мўғул тилида
суям	сөөм
қора	хар (а)
кўк	хөх
курут, қурт	хуруд
бўсаға	босго
жайрон	эзрон
йўлбарс	барс
бугдой	буудай
арпа	арвой
қорамуқ (чечевица)	хармаг
тегирмон	тээрэм
муз	мөс
булоқ	булаг
денгиз	тэңэс
тўзон	тоосон
чоғ	цаг
эрта	эрт

ХИТОЙЧА СЎЗЛАР

Ўзбек адабий тили дугат таркибида уйғур тили орқали хитой тилидан ўзлашган сўзлар ҳам учрайди.

Тарихий манбалардан маълумки, ўзбек ва уйғур халқлари тилларининг ташкил топиш жараёни кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшайди. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда, бошқа туркий тилларга нисбатан, тил хусусиятларига кўра ўзбек ва уйғур тиллари жуда яқин туради. Чунки бу икки тил элат тиллари бўлиб шаклланишида бир манба — қарлуқ қабилалар уюшмаси тили — лаҳжаси асос бўлган эди. Бунини ҳозирги ўзбек адабий тили, хусусан, "уйғурлашган" — "умлаутли" шевалар материаллари ҳам тасдиқлайди. Академик К. К. Юдахин: "Ўзбек ва уйғур халқи орасидаги маданий алоқалар бизга қадим замонлардан маълум. Бу масала махсус адабиётларда бир неча марта қайд этилган. Қадимги турк адабиёти ёдгорлиги "Қўтадғу билиг" нинг (XI аср) фанда

маншқур бўлган уч қўлёзмасидан бири Наманганда топилган Наманганлик Машраб (XVIII аср) асарлари ўзбеклар орасида тарқалгани каби уйғурлар орасида ҳам кенг қуламда тарқалган эди. Ҳозир ҳам уйғурлар Эргаштом билан Қашқар йўлидаги девонни Машраб номи билан атайдилар. ... Ўзбеклар ва уйғурлар орасидаги бой маданий алоқа ва умумийликни кўрсатувчи мисолларни кўплаб келтириш мумкин", — деб ёзган эди¹.

Уйғур тили орқали хитой тилидан ўзлашган барча сўзлар ўзбек адабий тили ва шеваларида қўлланади. Масалан: *басай* — овқатга солинадиган кўкат тури. Хитой тилида *байцай* — кўкат, карам (*бай* — оқ, *цай* — кўкат, сабзавот). Бу сўз уйғур тилида *бәсәй* шаклида ишлатилди. Қиёсланг, *Дятда басар* — тоғ саримсоқ пиёзи.

Сәй — турпдан тайёрланган салат: *Сайни жуда бошлабди*. Уйғур тилида: 1) карам ва қисман гўшт аралаштириб тайёрланган салат; 2) умуман кўкатлардан тайёрланган газак. Яна қиёсланг, уйғур тилида: *сәй самса* — кўк сомса; *сәйхана* — сабзавот сақланадиган омбор (хит. *цай* — тож. *хона*).

Жусай — хушбўй, овқатга соладиган ва гарнир тарзида истеъмол қилинадиган кўкат. Қиёсланг, уйғур тилида *күсәй* — хушбўй пиёз; *Лағман* — хамирни чўзиб ёки узун илгичкароқ кесиб тайёрланган, юзига қайла солиб ёйиландиган хамир овқат тури. Қиёсланг, уйғур тилида *лэцмән* — хитойча *лянмянь*, *лян* — совуқ, *мянь* — угра, хамир. Бунини айрим манбаларда тунгон уграси, гўштли угра ҳам дейилади.

Шиман — хамири юқа кесилган лағмон. Қиёсланг, уйғур тилида *шимән*. Хитойча *Симянь* (*си* — юқа, *мянь* — кесилган хамир, *угра*); *манти* — хамир орасига гўшт ёки қовоқ (баъзан картошка) солиб, тугиб парда пиширилган овқат. Уйғур тилида *манта*, *хитойча маньтоу*. Дугатларда "*манти*" сўзи крупные пельмени, варенные на пару — деб изоҳланади. Қиёсланг, *мантинпаз*, *мантичи*, *манти қасқоп*.

Манпар — хамирни тасмага ўхшатиб кесилиб, сўнг улаб шўрвасига солиб тайёрланадиган хамир овқат тури. Қиёсланг, уйғур тилида *мәңпәр*, хитойча *манпэзэ*. *Хоншан* — хамир орасига қийма, қовоқ, картошка солиб, ўраб ёта ва баъзан парда пишириладиган овқат тури. Уйғур

¹ Юдахин К. К. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик. // УТМ. 1. 1958, 31 - б.

тилида *хошаң*, хитойча *хошан* — блины с мясом. Буни бизда кўпинча *хоним* дейилади. *Юто-ютоза*, хамирни ёйиб, ёғ суртиб воронка шаклига келтириб, парда пишириладиган овқат. Уйғур тилида *жутаза*, хитойча *ютацзы* (*ю* — ёғ, *та* — баланд, минора). Луғатларда *ютаза* — слоеный хлеб, выпекасмый на пару деб изоҳланган.

Чой. Хитойча *са*, *ча* — *чой*. Қиёсланг, чафан (*ча* — *чой*, *фан* — уй, хона) — чойхона.

Шийпон — далада дам оладиган усти ёпиқ жой (шалаш, беседка). Уйғур тилида *шипан*, *ши*: *пан*. Хитойча *сифан* (*си* — буйра, қамиш, *фан* — уй, хона) — устига қамиш ёки буйра ёпилган уй, чайла.

Лаза — янчилган гаримдорини ёққа қориб тайёрланган паста. Уйғур тилида *лаза* — қизил гаримдори. Хитой тилида *лацзы*. Қиёсланг, уйғур тилида *лазижан* — гаримдори пастаси; *лазидан* — гаримдори идиш.

Таван — патнус, баркаш маъносида. Хитой тилида *топанъ* (*то* — патнус, *панъ* — тарелка). Уйғур тилида *тэвэк*, *пэтмус* тарзида қўлланади. Қиёсланг, Тошкент шеvasида: *Нима таван қиб борас* — (тўй каби маросимларга) нима пишириқ қиласиз маъносида. Демак *таван* сўзи адабий тилда ва шеваларда *патнус*, *баркаш*, тоғорада маросимларга олиб бориладиган пишириқ маъносида ишлатилади. Қиёсланг, *таванхона*.

Занг — занг урди, Уйғур тилида: *жаң чалмақ*. Бу сўз хитойча *чжан* — қўнғироқ, бонг маъноларидаги сўзлардан олинган. Қиёсланг, уйғурча *жанчи* — қўнғироқ чалувчи (занг урувчи). Бу сўз *чжан* + *-чи* тарзида ҳосил бўлган.

Жавон — шкаф, комод. *Жавончи* — жавон ясайдиган уста, дурадгор. Уйғур тилида *жаван* — токча, шкаф; *жаванчи* — жавон ясовчи. Хитойча 1) *цзябань* — (*цзя* — рама, *бань* — доска); 2) *цзябань* — (*цзя* — сжимать, *бань* — доска). Уйғур тилида *жаван* — хомутнинг ёғоч қисми, клешня маъносида ҳам қўлланади.

Жимбил — манти пишириш учун махсус тайёрланган темир решетка (манти қасқон ичидагини ҳам шундай дейилади. Қиёсланг, уйғур тилида *жимбил*).

Пўпуса — дўқ, кўрқитиш, юзаки дағдаға. Қиёсланг, уйғур тилида *попуза* 1) дўқ уриш, кўрқитиш, товлаш; 2) жанжал кўтариш. Яна қиёсланг, *попузачи* — жанжалкаш.

Чўтал — (хитойча *чота*) — чўтал; қимар, карта уйинларида ютган томондан олинадиган пул, улуш (про-

цент олин). Уйғур тилида *чота*, *чотучи* — чўтал олувчи. Қиёсланг, ўзбекча *чўталчи* — қиморда ютукдан процент кўрувчи.

Чийлаши, *чийламоқ* — ўйин картасини аралаштирмоқ; *Чийлаши* *яхшилаб чийлаб юборинг*. Қиёсланг, уйғур тилида *чилимақ* // *чилимақ* — аралаштирмоқ; хитой тилида *чи* — картани аралаштириш.

Шон — этикдўз шони (сапожный клин). Уйғур тилида *шан*, хитойча *шан*.

Жоди — беда, бичан, сомон қирқадиган махсус асбоб. Қиёсланг, Фафур Гуломда:

Беда тамаъида
Бўйинини чўзиб
Боши жоди ичра қолган
Эшакдай —
Манфур, чипқироқ
Овозингни радиолан
Ҳамма эшитди
("Мен яхудий" шеърдан).

Уйғур тилида *жаду*. Хитой тилида бу сўз асли *чжадао* (*чжа* — қирқмоқ, *дао* — пичоқ)

Жужунча — уст кийим учун 70-йилларгача кенг ишлатилиб келинган қалинроқ, оқ-сарғиш рангдаги ипак газлама *Хитой жужунчаси*; *жужун камзул*; *жужун шим* каби. Қиёсланг; уйғур тилида *чочунча*.

Шоти — нарвон. Бу сўз хитойча *шатанг* сўзидан олинган бўлиб, Фарғона водийсидаги деярли барча шеваларда *шати*, *шоти*, *шўти* каби шаклларда кенг қўлланади.

Тай-тай — 1) болаларнинг дастлабки қадам босиши, ириш; шу юриш пайтида айтиладиган сўз: *тай-тай*, *тэй-тай қилинг* каби. Қиёсланг, хитой тилида *тайтай*; уйғур тилида *тэйтэйләтин* манғузмақ — болаларни ўлидан ушлаб юргизмоқ.

2) *тайтай* сўзи хитой тилида (уйғурлар тилида ҳам) *тэй-тай*, бека маъноларида ҳам ишлатилади.

Элемент: 20-йиллар охири ва 30-йиллар бошида ҳозирги Эс-Султанда оёқлари болаларнинг оёғи сингари кичкина, лекин гавдали шон аёллари турли рангдаги юқа (хитой) қоғозлардан ўйинчоқлар, *шоти* ва коптоқлар сотишарди. Ана шу кичкина оёқли хитой аёллари Тошкентда *тай-тай* деб атаганлар.

1 Юқоридаги хитойча сўзлар ҳақида қаранг: Уйғурско-русский словарь. М., 1939; Уйғурско-китайско-русский словарь. Пекин, 1952; Уйғурско-русский словарь. М., 1968; Раҳимов Т. Р. Китайские элементы в современном уйғурском языке. М., 1970.

Ўзбек тили лугат таркибининг маълум қисмини рус тили ва у орқали Европа халқлари тилларидан кирган сўзлар ташкил қилади.

Ўзбек ва рус халқи Октябрь инқилобидан илгари ҳақиқатсодий, маданий ҳаётда ўзаро муносабатда бўлиб келган. Агар биз Ўрта Осиё хонлиқларининг Москва давлати билан XVI — XVII ва XIX асрларда олиб борган савдо ва дипломатик алоқаларига оид турли ёрлиқлар, элчилар мактублари, тарихий-илмий ҳужжатларига назар ташласак, *ўрус*, *кноз*, *пуд* (*пуд*), *дужна* (*дюжина*), *ящик* (*ящик*), *самовар*, *конфут* (*конфета*), *патнос* (*поднос*), *лампа* каби сўзларни ўзбек тилида қўлланганини кўрамиз.¹ Ушбу сўзлар кўпроқ сўзлашув орқали кирган учун фонетик ўзгаришларга учраб ўзбек тилининг ички тараққиёт қонунларига бўйсунган.

Ўзбек ва рус халқлари ўртасидаги муносабатлар XIX асрнинг II ярмига келиб, яъни Ўрта Осиё рус мустамлакачилари томонидан истило қилингандан кейин кенг қўллана бۆлди. Натижада ўзбек тилининг луғат таркибига савдо, транспорт, молия, почта-телеграф, саноат, ҳарбий, маданият, мурий, уй анжомлари, табобат, санъат-адабиёт ва бошқаларга оид кўпгина сўз ва атамалар ўзлаша бошлаган. Бу сўзларнинг кўпчилиги русча ва у орқали ўзлашган Европа халқларининг тилига мансубдир. Масалан: *поезд*, *вагон*, *вокзал*, *почта*, *телеграф*, *конфет*, *адрес*, *завод*, *фабрика*, *машина*, *вексель*, *банк*, *доктор*, *фельдшер*, *генерал*, *губернатор*, *фонар*, *суд*, *солдат*, *пристань*, *дума*, *печь*, *лампа*, *поднос*, *тарелка*, *картошка* ва ш.к. Ўзбек тили лексикасига рус тилидан кирган сўзларнинг аксарияти от туркумига кирувчи сўзлар ва қисман нисбий сифатлардан иборат бўлган. Юқоридан келтирилган сўзлар ўзбек тилида айнан, фонетик ўзгаришлар билан ва калъа ҳолида ишлатилиб келинган.

Айниқса, рус тилидан кирган сўз-атамалар Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йилларда ҳаддан ташқар кўпайиб кетди. Бу даврда ўзбек тилида илгаридан иш-

¹ Материалы по истории Узбекской, Таджикской, Туркменской ССР. Ч. 1., Л., 1933, стр. 418 — 440; Хива давлат ҳужжатлари. 1, II Тошкент, 1960; Хамдамов Ж. Из истории русских заимствований в узбекском языке (вторая половина XIX в.), АҚД, Ташкент, 1962, стр. 9 — 10; Оли Усмон, Ўзбекистонда рус тилининг илк тарғиботчилари. Тошкент, 1965, 51—55-бетлар.

тилиб келган сўз-атамалар русчаси билан алмаштирилиб қўлланаверилди.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши муносабати билан жуда кўп сўз ва атамалар тилимизнинг табиатини ҳисобга олиб, янгиланмоқда ва эскилари қайтадан тикланиб кенг қўлланмоқда.

Хуллас, ўзбек адабий тилининг луғат таркибида ўзбекча — умумтуркий шу билан бир қаторда, тожикча-форсча, арабча, русча-европача, хитойча ўзлашган сўзларнинг ишлатилиши тилимизнинг луғавий бой ва мураккаб жараённи босиб ўтганлигини кўрсатади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ НОМЛАНИШ ТАРИХИ

Ўзбеклар йирик туркий халқлардан бўлиб, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг ота-боболари қадимдан Ўрта Осиё худудининг асосий аҳолиси бўлган. Ўзбеклар умумбашарий маданиятни яратувчи бошқа халқлар қаторида узоқ вақтлардан бери жаҳон маданияти тарихининг асосига ўз улушини қўшиб келмоқда. Аждодларимиз инсониятга жуда кўп буюк фан ва маданият арбобларини тарбиялаб берди. Улар фан-маданиятнинг турли соҳаларида ақли-заковатлари билан инсониятни ҳайратда қолдиради.

Ўзбек халқи ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб, ўтмишдан то XIX асрнинг II ярмигача турк, сарт, чигатой ва ниҳоят ўзбек атамалари билан юритилиб келган.

Турк атамаси ҳақида. Даставвал ўзбек халқи турк номи билан юритилган. Шунинг ҳам айтиш керакки, ўзбекларгина эмас, Ўрта ва Марказий Осиёда яшайдиган барча туркий халқлар турк номи билан юритилган. Жумладан, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, Полга бўйидаги татар, бошқирд, чуваш; Кавказдаги озарбайжон, қумиқ, нўғой ва Сибирдаги олтой, хакас, тува, якут каби халқлар ҳам турк деб аталган. Уларнинг тиллари эса туркий тил дейилган.

Турк атамасининг келиб чиқиши кўп олимларни қизиқтириб келади. Бунга бағишланган тадқиқотлар бўлишига қарамай, ҳалигача турк атамасининг келиб чиқиш масаласи аниқ ҳал қилинмаган. Турк атамаси ҳақида маълумотлар Шарқ манбаларида милодий VI асрдан, ғарб манбаларида эса VII асрдан учрайди. В. В. Бар-

тольднинг фикрича, турк атамаси дастлаб сиёсий-ижтимоий маънони англатган. У қабилалар ҳарбий уюшмасининг номини билдирган. Кейинчалик элат ва тил гуруҳининг номи маъносида қўлланган. Бу фикрни А. Н. Бернштам ва С. П. Толстов ҳам қувватлайди.¹ Агар биз урхун-энасой битигларидаги *турк* атамасини назарда тутсак, у қабилалар уюшмаси маъносидадир.

VI аср ўрталарида Олтой, Етгисув ва Марказий Осиёдаги турли, лекин бир-бирига яқин лаҳжаларда сўзлашувчи қабила ва элатлар бирлашиб, йирик турк хоқонлигини барпо этганлар.

VI—VIII асрларда ана шу турк хоқонлиги сиёсий-ижтимоий уюшмасига кирган қабилалар гуруҳига "турклар" деган умумий ном берилган эди.²

Урхун-энасой битигтошларида бу атама "турк бўдун", "қора бўдун" ёки "кўк турк" тарзида кенг қўлланилган. "Бўдун" сўзи халқ дегани "қора бўдун" оддий халқни, кўк турк даги "кўк" эса "эркин, озод" маъносини англатган.

Хитой йилномаларида ҳам *турк* номи учрайди. У манабаларда *тук-ю*~*туг-ю* шаклида қўлланган. Яъни хитойларда *р* товуш ишлатилмаган. Булардан ташқари хитой тилининг Контон диалектида *тарк* (~ торк) — ут — турклар сўзи учрайди, у дубулға (шлем), алоҳида жангчилар, қуролсозлар тоифасини англатган.

Суй династияси тарихининг изоҳларида (580—619) *туг-ю* сўзининг дубулға сўзига алоқадорлиги таъкидланган. Қадим эрон тилида ҳам *тарк* сўзи дубулға маъносини билдирган. *Турк* номи аскарларнинг бош кийимига нисбатан берилганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Тарихда айрим халқларнинг номланиши уларнинг бош кийимларига нисбатан бўлганлиги ҳақида тахминлар бор. Масалан: қорақалпоқлар, қизил бошлар.

¹ Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа.—"Туркмения", I. Л., 1929. С. 9; Бернштам А. Н. Происхождение тукок. К постановке проблемы.— Проблемы истории докапиталистических обществ. М.—Л., 1935, №5,6. С.43—54; Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии.— ВДИ, 1938, 1(2). С.81.

² Бернштам А. Н. К вопросу о возникновении классов и государства у тукок VI—VIII вв. н. э. (отдельный оттиск), С. 888-889.

Алишер Навоий "Муҳокаматул луғатайн" асарида ўзбек тилидаги *турк*, унинг тилини *турк тили* деб, амалда *турк*, *туркий*, *турк улуси*, *турк тили*, *туркий тил*, *туркий алфоз* каби сўз ва ибораларни кенг қўллаган.

"Бобурнома"да ва уйғур ёзувли қадимги ёдгорликларда *турк* сўзи "кучли, қудратли" маъноларида қўлланган: *Турк* на мардона киши эди (Бобурнома).

В. В. Радлов *турк* атамаси устида тўхталиб, VI—VIII асрлардаги уруғ номидан келиб чиққан дейди.

Г. Вамберининг фикрича, *турк* сўзи "содда" маъносини билдирган. Қиёсланг, *туркона одам*, *туркана дори* каби.. А. Н. Кононов "Турк атамаси таҳлилидан бир тажриба" мақоласида "турк" сўзи этимологиясига алоқадор тадқиқотларга анча мукамалроқ изоҳ беради¹.

Г. Ф. Благованинг ҳам "турк" сўзининг рус тилида қўлланиб келган вариантлари хусусига бағишланган мақоласида ушбу сўзнинг ишлатилиш тарихи атрофлича тадқиқ қилинган.²

Шундай қилиб, *турк* сўзининг ўтмишда уруғ, элат, кучли, қудратли, алоҳида жангчилар гуруҳи, қуролсозлар, дубулға, содда маънолари бўлган. Шунингдек бу ном ўзбек ва бошқа туркий тилли халқларга нисбатан ҳам қўлланган (туркий, қашқар туркийси, ўзбек туркийси, туркман туркийси ва ш. к.).³

Сарт атамаси ҳақида. XVI асрдан кейин ўзбекларнинг миълум бир қисми — шаҳар аҳолиси *сарт* деб аталадиган бўлди.

Сарт сўзининг маъноси ҳақида турли қарашлар мавжуд. Айрим манбаларда *сарт* атамаси ўзбек ва тожиклардан бошқа алоҳида элатни ифодалайди деб таъкидланган, бошқа манбаларда бу сўз маҳаллий халқни камситиш

¹ Турк атамаси ҳақида қаранг: Кононов А. Н. Опыт анализа термина *турк* — СЭ, 1, 1, 1949, С. 42 и сл.

² Благова Г. Ф. Вариантные заимствования *тукок* // *тюрк* в русском языке. "Тюркологический сборник", 1972, М., 1973, С. 93-140. Шунда адабиётлар рўйхати ҳам берилган.

³ Н. А. Баскаков *турк* сўзи ҳақида қуйидагиларни ёзди: "Этнонимы по названию родственных отношений свойства, например *турк монг. түркүн — торкун — торхом — родители и родня замужней женщины*". Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация.— Ономастика Востока. М., 1980. С.199—207.

учун рус мустамлакачилари томонидан ўйлаб чиқарилган — ҳақоратни билдирувчи сўз дейилади,

Бизнингча, *сарт* атамаси алоҳида элатнинг номини билдирган эмас. Шунингдек, ўзбекларни таҳқирлаш учун ҳам ишлатилмаган (умуман, мустамлакачи амалдорлар маҳаллий халққа паст назарда бўлгани тарихий ҳақиқат). XVI асрдан бошлаб, Чирчиқ, Оҳангарон, Қорадарё ва Норин дарёси водийсида яшовчи аҳоли, уларнинг қайси тилда сўзлашишларидан қатъи назар, *сартлар* дейилган. Бундан сўнграқ Зарафшон водийси ва Хоразм воҳасидаги ўтроқ деҳқон-қосиб, ҳунарманд аҳоли ҳам *сарт* номи билан юритила бошлаган эди.

Демак, *сарт* атамаси этник маънони эмас, кишиларнинг касби, ҳужалиги, турмуш тарзини англатган.

Сарт атамаси биринчи марта Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" (XI аср) асарида учрайди: *Эшиткил наҳу тэр бу сартлар башы*. Бунда сартлар алоҳида гуруҳ бўлиб, уларнинг бошлиқлари ҳам бўлгани хусусида гап боради. Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону лугатит турк" асарида ҳам *сарт* сўзи "савдогар" маъносида қўлланган.

Рашидиддиннинг "Жоме-ут-таворих" китобида мўғуллар қарлуқларни *сарт* деб атаганликлари тўғрисида маълумот берилган. Араблар эса Ўрта Осиёдаги мусулмонларни *сарт* номи билан аташган.

Навий ва Бобур *сарт* атамасини тожик-форсларга нисбатан қўллаганлар. Умуман, XVI асргача Ўрта Осиё шаҳарларида яшовчи тожикларни *сарт* дейилган. Шайбоний истилосидан кейин бу ерлардаги ўтроқ туркий аҳоли ҳам кўчманчи ўзбеклар томонидан *сарт* деб юритилгани маълум.

Венгер олими Вамбери "Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат" (1865 йил) асарида *сарт* сўзи шаҳарлик маъносини билдиради деб ёзган эди. М. Қодиров бу фикрни таъкидлаб ёзади: "Ҳақиқатан ҳам, шаҳар сўзидаги ш қипчоқлар талаффузида с га ўтган бўлиши мумкин: яъни шаар — саар шаклида. Сўз ўртасидаги ҳ товушининг тушиб қолиши тилимизда ҳозир ҳам учрайди".²

¹ "Сарт" атамасига оид айрим фикрларни баён қилишда М. Ваҳобовнинг китобидан ҳам фойдаландик. Қаранг, Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. Тошкент, 1960, 30-32-б.

² Қодиров М. Сўз мулкига саёҳат. "Меҳнат ва турмуш", 4, 1974, 20-21-б.

Сарт атамаси аслида санскрит тилида олинган бўлиб, "сарт" номи санскрит тилида "савдогар, шаҳарлик" маъноларини англатган. Умуман, "сарт" сўзи ўзбек маъносида ишлатиладиган бўлди: сартия, сартли, сарт қавмлари, "Сартча-русча сўзлук" ва ш. к.)

Чигатой атамаси ҳақида. *Чигатой* атамаси мўғуллар томонидан кейин пайдо бўлган. Чингизхон вафотидан кейин бўлиб олган қўл остидаги ўлкалари ўғил ва қизларлари ўртасида тақсимланган эди. Шунда Ўрта Осиё ва Шимолӣ Афғонистон замини ўртанча фарзанди *Чигатой*га берилган. *Чигатой*хон тасарруфига қарайдиган ерлар *чигатой* юрти, эли; элатлар эса *Чигатой* улуси; бу ерларда яратилган адабий, тарихий асарлар *чигатой* тили, унинг тили (умуман шу худуддаги халқлар *чигатой* тили номи билан юритиладиган бўлди. *Чигатой* атамаси ҳукмдор номи билан боғланган. *Навий* "Чор девон" ида *чигатой*, *жўжи* атамалари *Чигатой* (қабил) кишилар тўдаси, гуруҳи номларини билдириши ҳақида маълумот берилган: *Турк қавмлари* *Чигатой*, *иноқ*, *чигатой*.

Чигатой номи ҳозир ҳам жумҳуриятимизнинг турли қисмларида жой, сув номларида, кишилар исмида сақланган. *Чигатой* *Оқтепа*, *Чигатой* *кўчаси*, *Чигатой* *қўчаси*, *Чигатой* *қашлоғи*, *Чигатой*хон, *Чигатой*ниса, *Чигатой* ва ш. к.

Туршуносликда баъзан *чигатой адабиёти* ва *чигатой тили*, *чигатой туркийси* атамалари учрайди. Бу ўриндаги *чигатой адабиёти* атамасини, ўзбек мумтоз адабиёти деб қараш керак. *Чигатой тили*, *чигатой туркийси* атамаси эса эски ўзбек адабий тилини англатади.

Ноҳ Мавлоно Лutfий ўз девонига кирган бир ғазалда *Чигатой* номи Тошкент вилояти ёки Туркистон эли маъносида ишлатгани

Сендек санамни кўрмади Лutfий *Чигатой*да,
Чин сўйла Хито кўблариға не бўлурсен деб.

Ўзбек атамаси ҳақида. Ўзбек халқининг келиб чиқиши, унинг номланиш тарихи хусусида С. П. Толстов, Ю. Якубовский, Я. Ф. Фуломов, Л. В. Ошанин, Наҳобов, А. Асқаров, Б. Аҳмедов, И. Жабборов, Х. Додоров каби олимларнинг ҳар хил йўналишдаги тадқиқотлари мавжуд. Қадимда бу сўз нимани англатгани аниқ

эмас. Марҳум адабиётшунос Абдурахмон Саъдий тадқиқотларидан бирида: "Азийни деган шоир дашти қишлоқ ва Сирдарё бўйларида яшаган кўчманчи қабилаларидан бири эди. Бу қабилалар темурийлар сиқиғида яшаб келганлар. Темурийлар устидан галаба қилганларидан сўнг мустанаклик, хонликка эришганлар. "Ўзи беклик ўзбекка асосий" мақоли ҳам шунга алоқадор",— деб ёзган эди.

М. Ваҳобовнинг ёзишича: "... Ўзбек сўзининг луғат маъноси "ўзи бек"ни ифода қилса ҳам, аммо тарихда сўз қабила номи эдим, ёки фақат атоқли исмигина эди бизга маълум эмас. Шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳозир Жиззахнинг Ўзбек қишлоғида яшовчи аҳоли ўзини, ўзбеклар уругидан, деб ҳисоблайди. Бироқ, ўтмиш бундай алоҳида ўзбек уруги бизга ҳозирча маълум эмас. Ўзбек сўзи тарихий ёдгорликларда биринчи марта Рашидиддиннинг "Мўғуллар тарихи" деган китобида учрайди. Бундан кейин ўзбек сўзи Олтин Ўрда хонлари Улғабекхоннинг (1312 — 1342) исми сифатида учрайди. Ашшер Навоий "Саъдий Искандарий" да ўзбек сўзини ўзбек қабила номи сифатида талқин қилади... Мухаммад Солиҳ ҳам ўзбек сўзини қабила ва уруг номи сифатида ишлатади. "Абдуллонома" китобида ўзбек сўзи "отини кўшин" маъносини билдирган. Тарихий асарларда Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёни ишғол қилган бағдод қабила ва уруглар ўзбеклар деб аталади.

Ўзбек сўзининг дастлабки маъноси нимадан иборат бўлишидан қатъи назар, бизнинг фикримизча, Шайбонийхон томонидан Ўрта Осиёнинг истило қилиниши даврида ўзбек сўзи Абулхайрон ва унинг невараси Шайбонийхон теъдарига тўпланган барча уруг ва қабилаларнинг умумий — йиғма номи эди.¹

Ўзбеклар Тошкент, Хоразм воҳалари, Фарғона, Қашқадарё, Сурхондарё, Зарафшоннинг шаҳар ва қишлоқларида яшовчи асосий ва қадимий аҳоли эди.

Айрим манбаларда кўрсатилишича, ўзбек тилини келиб чиқиши Дашти Қипчоқда ташкил топган Оқ Ўз ва шайбон улусида, яъни Волга бўйлари ораллигидаги ҳудудда кўчиб юрган, XIV аср ўрталаридан бошлаб ўзбеклар деб юритилган турк-мўғул қабилалари билан боғлиқдир. Бу қабилалар XV аср давомида ниҳоятда

қўшни асосий кучга эга бўлган давлат ташкил қилиб, XVI аср бошларидан Мухаммад Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёга, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига бостириб киради ва ўрнаша бошлайди.

Айрим тадқиқотчилар ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини мазкур истило даври билан боғлаб, ўзбекларнинг шаклланиши XV — XVI асрлардан бошланади, деган мунозарани айри илмий фикр юритиб келган эдилар.¹

Ваҳоланки, XI аср охири ва XII асрларда қарлуқ қабила диалекти таркибига чигил, аргу, тухси, яғмо каби қабила диалектлари қўшилиб, қарлуқ қабилалар уюшмаси ва даҳжасини ташкил этган. Ана шу қарлуқ қабила даҳжаси негизида ўзбек элати ва тили шаклланди. Ўзбек элати тилининг шаклланишида ўғуз ва қипчоқ даҳжаларининг излари ҳам сезиларли даражада бўлган. Лекин бу даврда ўзбек атамаси элат ва унинг тили маъносини оммалашмаган эди. Б. Аҳмедов ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихига бағишланган рисоласида ўзбекларнинг номланиши ҳақидаги Н. А. Аристов, А. Ю. Якубовский, П. П. Иванов, Г. Хаворс, А. Вамбери каби олимларнинг фикрларини умумлаштириб шундай қилади: "Ўзбек сўзи Жувайний ва Рашидиддин (XIII аср) томонидан маълум. Илхон Абақхон (1265 — 1282) замонида яшлаган Пури Баҳо (Тожиддин ибн Баҳоиддин) нинг мўғул қасидасида ва Рашидиддиннинг "Жомеут таворих" асарида ҳам ўзбек сўзи учрайди... Рашидиддиннинг китобида келтирилган ўзбек сўзи ҳам бирор қабила ёки уругнинг номи бўлмай, балки Жўғихоннинг еттинчи ўғли Бўкалнинг набираси, Мингқударнинг ўғли шаҳзода Ўзбекнинг номидир... Кўчманчи ўзбеклар Тўхтамишхон қўшинининг асосий қисмини ташкил қилган эди... Хондамир бу тўғрида анча қимматли маълумотлар қолдирган... У 1388 — 1391 йил воқеалари тўғрисида, яъни Темур билан Тўхтамишхон ўртасида бўлиб ўтган урушлар тўғрисида ҳикоя қилар экан, Тўхтамишхон қўл остида бўлган қўшинни ҳаммаша "ўзбек сипоҳи" ("сипоҳи ўзбек"), деб атади... Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, XIV асрнинг II ярмида Дашти Қипчоқнинг катта қисми, хусусан, Оқ Ўрда ва Шайбон улусида кўчиб юрган

1

Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миёнаги. Тошкент, 1960, 49 б.

1 Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Тошкент, "Ўқитувчи", 1979, 63-74-б.

турк-мўғул қабилалари *Ўзбеклар*, бу бепоён худуд *Ўзбеклар вилояти*, деб атала бошланди. Бундан *Ўзбеклар* Дашти Қипчоқда фақат XIV асрнинг II ярмидан пайдо бўлган, деган хулоса келиб чиқмайди".¹

Ўзбек сўзи Фарғона водийсидаги қипчоқ гуруҳ шева-лариди *өзвэк-өзбэк* шаклида талаффуз этилади ва содда, тўғри, инсофли одам маъноларида ишлатилади: *Мунуң атасы жықа өзвэк; Өзвэклик қып қаған*. Қиёсланг, Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" сида:

Ҳоли анинг ери Туркистондур,
Ўзбак элига муаззам хондур.

Ўзбек сўзининг келиб чиқиши ва юритилиши ҳақида проф. Х. Дониёровнинг мақоласида ҳам анча батафсил маълумот берилади. Муаллиф манбаларга суяниб *Ўзбек* атамасининг XI асрда ҳам ишлатилганлигини таъкидлайди. У ёзади: "*Ўзбек* номининг профессор А. Ю. Якубовский, академик А. А. Асқаров ва бошқа кўпгина тарихчилар айтганидек, фақат XIV ёки XVI асрдан кейин пайдо бўлмасдан, балки анча илгари юзага келганлиги, шунингдек шу билан аталувчи қавмларнинг ҳозирги Ўзбекистон, Ўрта Осиё ва ҳатто араб мамлакатлари территориясида ҳам анча илгаридан бери яшаб келаётганлигига қўйидаги мисоллар жуда ёрқин далил бўла олади. Масалан, XI асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Исома ибн Мунқизнинг "Китоб ал эътибор" ("Ибратли китоб") деган асарида ёзилишича, "*Ўзбек*" қавмига мансуб бўлган кишилар ўша вақтдаёқ Арабистонда анча мавқе эгаллаганлар ва европаликларнинг салб юришларида мусулмонлар томонида туриб жанг қилганлар. Исома ибн Мунқизнинг ўзи ҳам шу жангнинг иштирокчиси бўлган: "509 йил (ҳижрий ҳисоби билан — Х. Д.) отам, Тангри уни раҳмат қилсин, қўшин билан лашкарбоши Бурсуқ ибн Бурсуқ ҳузурига чиқди. Бурсуқ султоннинг амри билан урушга отланган эди. У билан кўпчилик халқ бирга бўлиб, бир жамоа амирлар уни кузатиб борар эди, улар орасида қўшин амири (отабеги) Мавсил ҳокими *Ўзбек*, Ваҳба ҳокими Сунқур Дироз, амир Кунтуғди, Бош Ҳожиб Бектемир Зангий ибн Бурсуқ каби баҳодирлар ҳамда Темирак, Исмоил Бекчи ва бошқа амирлар бор эди... "яна"...

¹ Аҳмедов Б. *Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан*. Тошкент, 1962, 3 — 6-б.

... унга қўшинлар амири *Ўзбек* бошлиқ уч минг аскарни юборди".

Қўрғинадики, *Ўзбек* қавмига мансуб бўлган кишилар у фақат европаликларга қарши уруш қилиш учун юборилган эмас, балки аввалдан у ерларда яшаб келган, бу ерларга оса кичик бўлса ҳам, ўша ердаги шаҳарларга қарши бўлганлар ва уларнинг ихтиёрларида ўз лашкар-лари бўлган (айниқса, турк, жамладан, ўзбек аскарлари бошқалар орасида ўзларининг жасурликлари билан танқис бўлган).

Ўзбек сўзи уруғ, қабила, элат, саҳий, одамохун, шайхонлик, суюкли маъноларида Лутфий, Атойи, Навоий асарларида ҳам учрайди:

Тузуб ўзбак шилошнинг қўйини,
Супуруб юз била қайсар ўйини.

(Лутфий).

Бу улус то хублар кўрдик эй ўзбеким,
Дилраболикда сизингдек шўхи
раёно кўрмадук.

(Атойи).

Ўзбаки гулнора тўндун куйдум, аммо ўлтурур,
Лемун терлик анинг остидаким жонон княр

(Навоий)

Шоҳу тожу хильъатиким, мен томоша қилғали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эгнида ширдоғи бас
Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Табук қилиб юкунуб тустигон ичинда қимиз

(Навоий).

Хуллас, *Ўзбеклар* ўзининг узоқ ўтмиш тарихига, ёзув маданиятига эга бўлган қадимги халқлардандир. Ўтмишда бу халқ *турк*, *сарт*, *чиғатой* ва *Ўзбек* атамалари билан юритилиб келган. Юқоридагилардан маълум бўладики, халқ ва тилнинг номланиш тарихи ўша халқ ва унинг тилининг таркиб топиш жараёни билан доим тенг бўлибвермайди. Халқ ва тилнинг номланиши унинг келиб чиқиш тарихини белгиламайди.

¹ Дониёров Х. Ўз тарихимизни биламизми? "Гулистон" журнали, 9, 1990, 14-б.

Ўзбек тили туркий гуруҳга кирувчи тиллардан бўлиб, ундаги фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва грамматик ўхшашликлар Марказий Осиёда истиқомат қилувчи туркий тилларда кўпроқ учрайди. Бу ўзбек халқининг тарихий жихатдан юқоридаги халқлар билан узоқ вақтлардан буён ижтимоий муносабатда бўлиб келганлигининг аниқ тижасидир. Шунинг учун ҳам маълум ўзига хосликлар ҳисобламаганда, ўзбек, қozoқ, қирғиз, уйғур, қорақалпоқлар бир-бирларини қийналмасдан тушуна олади. Уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари ва диний эътиқодларида ҳам муштараклик бор. Агар ёқут, туркман, хакас тилларини олсак, буларда ўзбек тили билан муштараклик бўлса ҳам, лекин узоқ вақтлардан буён ижтимоий алоқанинг бўлмаганлиги (руслар билан бўлгани), яшаш шароитларининг, тирикчилигининг ҳар хиллиги туфайли тил хусусиятларида фарқлар кўрилади. Биргина лексикасини олсак, масалан, ёқут тилида човчи вачилик бўйича кийик, лос тармоқлари ривожланган. Ана шу соҳага оид сўз-атамалар жуда кўп. Боғдорчилик, пахтачилик, полиз экинларига оид сўз-атамалар йўқ. Ўзбек тилида эса бу соҳага хос сўзлар жуда кўп.

Бундай ўхшашлик ва фарқларни Волгабўйи, Кавказ, Сибирь ва бошқа ҳудудларда яшайдиган туркий халқларнинг тилларида ҳам учратиш мумкин. Туркий тилларнинг ўртасидаги ўхшаш ва фарқли хусусиятлар фонетик, морфологиядагина эмас, балки лексикада ҳам яққил кўринади. Масалан: ўзбек тилида *бошоқ*; уйғур тилида *башақ-машақ*; қozoқ, қорақалпоқ тилларида *масақ*; туркман тилида *суммул* (ар. *сумбула*); ёқут тилида *куол* (рус, *колос*) ва ш. к.

Туркий тилли халқлар миқдор жиҳатдан дунёда катта ўрин тутади. Улар:

I. Мустақил давлатларига эга бўлган туркий халқлар: 1) турк, 2) ўзбек, 3) қozoқ, 4) туркман, 5) озарбайжон, 6) қирғиз.

II. Мухтор жумҳуриятлардаги туркий халқлар: 7) қорақалпоқ, 8) татар, 9) бошқирд, 10) тува, 11) чуваш, 12) ёқут.

III. Мухтор вилоятлардаги туркий халқлар: 13) олтой, 14) хакас.

IV. Кўпмиллатли жумҳуриятлар ва мухтор жумҳуриятларда яшовчи туркий халқлар: 15) гагауз (Молдова)

16) карачий болқор (Кабардин-Болқор мухтор жумҳурияти), 17) карачий-Черкас мухтор вилояти), 17) қрим-татар (Қрим-Татар Республикаси), 18) қумиқ (Доғистон Республикаси), 19) нўғой (Россия).

V. 20) уйғур (Шарқий Туркистон, Шунингдек, Афғонистон ва Ўзбекистонда ҳам яшайди).

Туркий тилда сўзлашувчи яна шундай элатлар мавқеида, уларнинг она тили асосан маиший ҳаётда фойдаланилади. Ижтимоий вазифаси жуда чегараланган. Уларнинг расмий ёзувларига эга эмас. Зарурат ҳолатларида, эски алифбодан фойдаланадилар. Бунга қарамай, минор, чулим тиллари киради. Ушбу тиллар бўйича маиший тадқиқот ишлари олиб борилган.

Туркий тилда сўзлашувчи халқлар Афғонистон, Эрон, Италия, Югославия, Албания, Греция ва бошқа хорижий давлатларда ҳам яшайди.

Булардан биргина ўзбекларни олсак, Ўзбекистон жумҳуриятидан бошқа Тожикистон, Қozoғистон, Туркманистон, Қирғизистон ва Қорақалпоғистонда ҳам бу тилда сўзлашувчи миллионлаб ўзбеклар истиқомат қилади.

Ўзбеклар хорижий ўлкалардан Афғонистонда, Хитойнинг уйғурлар яшайдиган вилоятларида, Туркия, Эрон, Германия, Америка ва бошқа жойларда тургун бўлиб қолганлар.

Ўзбек тилининг туркшуносликдаги обрўи кейинги йилларда ортиб бормоқда. Бу тил ҳозир Американинг университетларида, Германия, Туркия, Ҳиндистон ва Афғонистонда алоҳида ўрганилмоқда. Ўзбек тилининг тарихи ва мумтоз адабиётимизга оид китоблар, маиший тадқиқотларнинг хорижда нашр қилинишининг ушбу фикримизни тасдиқлайди.

XV аср оламида улуғ мутафаккир шоир, маданият ва адабиёт арбоби Алишер Навоийнинг машаққатли меҳнати, изланишлари ҳамда Ҳусайн Бойқаронинг хомийлиги туфайли туркий тиллар орасида ўзбек тилининг мавқеи жиддий миқёсига кўтарилган эди. Ана ўша вақтда адабий тил бўла олади деб амалий ва назарий жиҳатдан исботланган эски ўзбек (туркий) тилимиз бизнинг давримизгача ўзининг асосий фонетик, грамматик қурилиши ва луғат хусусиятларини сақлаган ҳолда етиб келди. Ҳозирги ти-

¹ Юқоридаги тасниф Н. А. Баскаков рисоласидан олинди. Қаранг, Алтайская семья языков и ее изучение. М., "Наука", 1981, С. 118-119.

лимиз эски ўзбек адабий тилининг давоми — ўзбек халқининг давлат тили сифатида кенг халқ оmmasига хизмат қилиб келмоқда.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ

Туркий халқларнинг бизга маълум бўлган энг қадимги ёзма ёдгорликлари эрамизнинг V — X асрларига мансуб бўлиб, туркшуносликда бу даврни қадимги туркий тил деб юритилади. Ёзма ёдгорликлар тили адабий тил меъёрларини белгилашда асос бўла олади. Чунки ёзма тил, маълум даражада, тартибга солинган, меъёрлаштирилган бўлади. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тилининг тарихи ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан бошланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, энг кўҳна ёдгорликлар тили ҳар қандай фикрни ифодалашга қодир, ривожланган, фонетик, грамматик, услубий жиҳатдан мукамал тил бўлган. Демак, туркий тил бунга қадар ҳам улкан тараққиёт даврини босиб ўтган деган хулосага келиш мумкин. Лекин у даврларга оид ёзма ёдгорликлар сақланмаган.

Қадимги турк даврига мансуб ёдгорликлар турк руний (урхун-энасой), уйгур, монивий, суғд, брахма, сурёний ёзувларидадир.

ТУРК РУНИЙ ЁЗУВИ ВА УНИНГ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Ҳозирги пайтда "турк руний", "урхун-энасой" атамаси билан юритилувчи ёзув туркий халқларнинг бизга маълум бўлган энг эски хатидир. Турк руний ёдгорликлари XVII асрнинг иккинчи ярмидан маълум бўла бошлаганига қарамай, уларни тўлиқ ўрганиш ишлари бирмунча кеч — ушбу ёзувни ўқий бошлаганларидан кейин авж олди.¹

Турк руний ёдгорликларининг энг йириклари турк амалдорлари хотирасига қўйилган қабр тошларидир. Бу хатнинг тошлардан ташқари олтин, кумуш, суяк, ёғоч, сопол буюмларга ёзилган намуналари ҳам бор. Шунингдек, Шарқий Туркистондан қоғозга битилган ёдгорлик ҳам топилган.

¹ Ёдгорликларнинг топиллиши ва ўрганилиши ҳақида қараңг: Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата. 1971 (кириш қисми).

трофий ўрни, тил ва ёзув хусусиятларига кўра ёдгорликларини уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Энасой ёдгорликлари.

2. Таълис ёдгорликлари.

3. Урхун ёдгорликлари.

Энасой атрофлари, Тува, Олтой, Хакасия, Красноярск вилоятларида топилган битиклар Энасой ёдгорликлари гунашига киради. Улар тошларга, қояларга битилган бўлиб, қуруқликка, металл буюмлар, олтин ва кумушга ёзилганлари ҳам учрайди. Энасой ёдгорликлари у қадар йирик ва қадимки йирикларининг ўн-ўн беш йўлли, кичиклари — бир, икки ва уч йўлли матнлардир. Энасой ёдгорликлари руний ёдгорликларининг қадимийларидан бўлиб, V — VII юзйилликда тўғри келади. Ҳозирги кунда ушбу ёдгорликлар Қозғоқ, Минусинск, Абакан, Красноярск, Москва, Хельсинки ҳамда Санкт-Петербург музейларида сақланмоқда. Энасой ёдгорликларининг ялпи сони 150 га яқинлашади.

Таълис ёдгорликлари насбатан оз: ўн икки битиг топилган. Улар асосан қояларга, тош ва таёқчаларга ўйиб ёзилган.

Урхун комплексига кирувчи битиглар турк руний ёдгорликларининг энг йирикларидир. Улар VII — VIII асрларига мансуб бўлиб, Урхун ва Селенга дарёлари яқиндан топилган. Қутлуғ хоқон (Унгин), Билга хоқон, Култигин, Ўлжотук, Куличур, Мўюнчур битигтошлари шулар жумласига киряди. Ушбу битигтошлар машҳур турк хоқон ва амалдорлари шарафига ўрнатилган. Улар туркий ёзма адабиётининг илк намуналари, шу билан бирга, амалдорларнинг боғлиқ тарихий воқеаларни баён қилувчи йирик тарихий-бадий асарлардир. Характерли томони шунки, ёдномаларда тарихий фактлар тўғридан-тўғри баён қилинмайди, балки бадий усулда ҳикоя қилинади. Турк бадий тасвир воситаларига бой. Буни қуйидаги ёдгорликлардан ҳам кузатса бўлади:

*... сабыг эшидил түн улысықым кәлмәди, күнтүз
... қырым кәлмәди — Ўша гапни эшитиб, тун ухлагим
... кундуз ўтиргим келмади (Тўн. 12); Йуйқа
... топулғалы учуз әрмиш, йинчгә иркилиг үзгәли
... йуйқа қалын болсар, топулғулук алл әрмиш, йинчгә
... болсар, үзгүлүк алл әрмиш — Юпқа йигин тор-мор
... осон эмиш, ингичка йигин узишга осон. Юпқа
... булса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка
... булса, узадиган баҳодир эмиш (Тўн. 13—14); Тәңри*

куч бартук учун қаңым қаған суси бери-тэг арм
йағысы қон-тэг армис — Тангри куч бергани учун о
хоқоннинг лашкари бұридай экан, душмани қўйдай эк
(КТу, 12); Қамуғы бәш отуз сүләдимиз, үч йигир
сүңүшдимиз, әллигиз әлсирәтдимиз, қағанлығығ қа
сыратдымыз, тизлигиз сөкүртимиз, башлыг
йүкүнтүртимиз — Ҳаммаси бұлиб йигирма беш (мар
лашкар тортдик, ўн уч марта жанг қилдик. Давлатли
давлатсизлантирдик, хоқонлини хоқонсизлантирдик, тиз
си борни чўккалатдик, боши борни таъзим эттирдик (КТ
18); Иним Култигин кәргәк болты, өзүм сақынты
көрүр көзүм көрмәз-тәг, билир билигим билмәз-тәг б
ты — Иним Култигин вафот этди, ўзим алам чекди
қўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақлим билмаётган
бўлди (яъни эс-қушимдан ажралдим) (КТу, 50).

Битигларда туркий қавмларнинг душманга қарши му
тақиллик учун олиб борган кураши ўз ифодасини топа
Бинобарин, ёдномаларнинг муҳим ғояси ҳам туркий қав
ларни бирлаштириш, душманга қарши курашдир.

Ёдномаларда мадҳ этилган саркардалар халқ мустақ
лиги учун курашадилар, уни ташқи душмандан ҳим
қиладилар. Улар халқ ижодига хос руҳда тасвирлана
Қаҳрамонларнинг мардлиги оғиздан-оғизга кўчиб юр
Булар таъсирида оғзаки ижод намуналари ҳам юзи
келгани эҳтимолдан холи эмас. Шу боисдан бўлса к
тадқиқотчилар ҳозирги туркий халқлар орасидаги айр
ёдномалари билан улар орасида яқинлик қидирадилар.

Урхун ёдномалари қадимги туркларнинг бадий иж
намунаси сифатида катта ўрин тутади. Улар адаби
тарихини ўрганиш учун муҳим манбадир.

Яна бир муҳим томони ёдномаларда туркларнинг VI
VIII юз йилликлар оралиғидаги тарихи, ижтимоий ҳаё
қушни халқлар билан муносабати, жангу жадалда
ҳақида аниқ маълумотлар бор. Шу жиҳатдан ёдномалар
қадимги туркларнинг тарихий хроникаси дейиш мумк
Улардаги маълумотлар тарихчилар учун ҳам қимматлид

Ёдномаларни битувчилар, албатта, оддий кишилар
бўлмаган. Бу ишларни ўта билимли, шоиртабиат,
даврининг фозил кишилари бажарган.

Ана шундай ёдномалардан бири иккинчи турк хоқ
лиғига асос солган Элтарис (Қутлуғ) хоқоннинг ма
лаҳатчиси ва саркарда Тўнюқуққа атаб тахминан 712—

иларда ўрнатилган битигтошдир. Тўнюқуқ ушбу битигни
тирнинг чоғида ёздирган, 62 сатрдан иборат матн иккита
теш устунга ўйиб ёзилган. Унда саркарда Тўнюқуқнинг
қатнашган тарихий воқеалар ҳикоя қилинади. Ёдно
мада ёзилишича, Тўнюқуқ табғач давлатида таҳсил олди.
Хитой манбаларида у Ашиде Юанчжен деб юритилган,
Тўнюқуқ исмини эса кейинчалик олган.

Ёдномалардан энг йириги 732 йилда Култигин шара
фига қўйилган ёдгорликдир. Баландлиги уч метрдан ор
тунроқ бўлган тошнинг юз томонига 40 сатр, ўнг ва чап
томонларида 13 сатрдан, тарошланган ён қирраларига 4
ли туркий ёзув битилган. 13 сатрли матнни кичик битиг,
30 сатрлисини эса улуг битиг деб атайдилар. Битигнинг
ерда томонига хитой тилида унинг ўрнатилиш тарихи ва
яна 14 сатр хитойча ёзув битилган. Хитойча битигнинг
омина ҳам икки сатр туркча битиг бор.

Ёдгорликда қайд этилишича, уни табғач хоқонининг
шароитидан чақиртирилган наққош ишлаган. Битигтош мах
сув исратгоҳга ўрнатилган бўлиб, атрофи сайргоҳ бўлган.
Бу ҳақда битигда шундай маълумот бор: Анар адынчығ
бароқ йаратуртым, ичин ташын, адынчығ бәдиз уртурум,
шпи тоқытдым, көңүлтәки сабымын ол... [он оқ оғлың]
а татыңа тәги буны көрү билиң! Бәңгү таш тоқытдым,
о [у эриг] эрсәр мат, қа эриг йәртә эрсәр! анча эриг
нәртә бәңгү таш тоқытдым, битидим... (Унга махсус
исратгоҳ яраттирдим. Ичи тошига махсус нақш солдир
дим, тош ўрнаттирдим, кўнгилдаги сўзларимни ул... [ўн
оқ аилоди] га, тотгача буни кўриб, билинг! Мангу тош
ўрнаттирдим. Бу сайргоҳ бўлгач, мақбара сайргоҳ ерда
бўлса! Шундай сайргоҳ ерда мангутош ўрнатдим, [битиг]
битидим). (КТк, 12—13).

Кичик битигда унинг ўрнатилиш сабаби баён этилади.
Улуг битигда туркларнинг узоқ ўтмиши, мустақиллик
учун олиб борган кураши ҳикоя қилинади. Муаллиф
ўтмишни эслаш билан турк давлати ва унинг мустақил
лигини сақлаб қолишга чақиради. Асар мазмунини мар
қолашган давлатни мустаҳкамлаш, халқларни бирлашти
ришга чақиряқ ташкил этади. Эътибор берилса, Култигин
ёдномасидаги бир ўрин Унгин ёдгорлиғида ҳам, Билга
хоқон битигида ҳам шунга яқин мазмунда такрорланади.
Бу эса ёдномаларнинг ғоявий жиҳатдан ўзаро яқинлигини
ишоратади.

Ёдномада Култигиннинг фаолияти, душман билан бўлган курашлар бирин-кетин ҳикоя қилинади. Магн сўнгида Култигин ўлимнинг санаси қайд этилган: Култигин қон йилқа йети йигирмикэ учды, тоқузынч ай йэти отузқа йоғ эртүртимиз. Барқын бэдизин битигташ [ын] бичин йилқа йэтинч ай йэти отузқа қоп алқды (м) [и] (Култигин қўй йилида, ўн еттинчи [кун] да учди (ўлди). Тўққизинчи ой [нинг] йигирма еттисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ой [нинг] йигирма еттисида бутунлай тугатдик (КТу, 53).

Битигнинг муаллифи Йўллуғ тигиндир.

Култигин битигтошидан унча узоқ бўлмаган ерда унинг акаси Билга хоқон (Мўғилон) шарафига қўйилган ёдгорлик бор. Билга хоқон 683 йилда туғилиб, 734 йилда вафот этган. Битигтош унинг ўлимидан бир йил кейин қўйилган. У 80 сатрдан иборат бўлиб, қариндоши Йўллуғ тигин томонидан ёзилган. Бу ҳақда ёдгорликда шундай қайд этилади: *Билга қаған (Битигин) Йоллуғ тэгин битидим, бунча барқығ бэдизиг узуг... қаған атысы Йоллуғ тэгин мэн ай артуқы төрт күн олуруп битидим, бэдизтим* (Билга хоқон битигини Йўллуғ тигин ёздим. Бундай иморатни, нақшни, санъатни... хоқон биродарзодаси Йўллуғ тигин мен бир ою тўрт кун ўтириб ёздим, нақшладим) (БХ, 1).

Унгин (тахминан 731 й.), Куличур (тахминан 721), Мўюнчур (тахминан 759 й.) номлари билан юритиладиган битигтошлар ҳам ана шундай йирик ёдгорликлар бўлиб, тарихий ва адабий манба сифатида жуда қадрлидир.

УЙҒУР ЁЗУВИ ВА УНИНГ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Қадимда туркий халқлар қўллаган алифболардан яна бири ҳозир фанда "уйғур ёзуви" деб юритилади. Ушбу ёзув эрамининг VI—VII асрларида суғд хати негизда шаклланди ва узоқ асрлар мобайнида туркларнинг асосий ёзувларидан бири бўлиб келди. Маҳмуд Кошғарий ўзининг "Девону луғатит турк" асаридан уни "турк ёзуви" деб атайди ва унинг қадимийлигини таъкидлаб ёзади: "Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача — ҳамма турк шехарларида шу ёзув билан юритилган" (1, 50).

Маълумки, 960 йилда қорахонийлар давлатида ислом расман қабул қилинди. Шу муносабат билан араб ёзуви

дан оммалашди. Ана шу кезлардан бошлаб турклар ҳар ҳисса ёзувни қўлладилар. Уйғур хати кейинчалик ҳам араб дунёсида шўҳрат топди. XIII асрда ундан мўғул хати мўғул хатидан эса манжур ёзуви ажраб чиқди. Ушбу Урда давлатида уйғур хатига эътибор кучли бўлган. Туркийлар ҳам ўзларининг давлат ишларида мазкур ёзувни кенг қўлладилар. Айниқса, XIV—XV аср Моваварнаҳр ва Хуросон маданий муҳитида ушбу ёзувнинг ўрни катта бўлди.

Уйғур ёзуви Ўрта Осиёнинг туркий халқлари орасида XV аср охирига қадар араб хати билан ёнма-ён қўлланилди. Кейинги асрдан бошлаб унинг ўрнини тамоман араб ёзуви эгаллади. Ислом таъсири ҳали тўла етиб бормиган шароитда Турфондаги будда ибодатхоналарида XVII асрда ҳам ундан фойдаландилар.

Қўринадики, руний хатидаги ёдгорликлар қадимги турк давригагина мансуб бўлса, бизгача сақланиб қолган уйғур ёзуви ёдгорликларнинг даври бирмунча кенг: улар қадимги туркий (V—X асрлар), эски туркий (XI—XIV) ва ҳатто эски ўзбек тили (XV) даврларига мансуб.

Уйғур хатидаги ёдгорликларнинг энг қадимгилари VI—X асрларга мансуб. Бу даврга оид жуда кўп ёзма ёдгорликлар маълум. Айниқса, улар орасида Шарқий турк маданий муҳитида яратилган обидаларнинг ўрни катта. Маълумки, VIII асрнинг иккинчи ярмида иккинчи турк ҳоконлигининг емирилиши натижасида маркази аввал Қорақурум, кейинроқ Турфонда бўлган уйғур ҳоконлиги ташкил топди. Энди туркий адабиёт ва маданиятнинг маркази ҳам шу ерга кўчди. Шарқий туркларда Энасой туркларидан фарқли ҳолда монивийлик, буддизм ва қисман христианликка ҳам амал қилинди. Бу, ўз навбатида, таржима адабиётининг ривожланувига йўл очиб берди. Турклар билан қўшни яшаган халқлар тилидан ана шу диний қарашларни акс эттирувчи асарлар таржима қилина бошлади. Будда, монивий диний ғояларини туркларга енгиндиришда бундай таржималар қулай восита сифатида кенг тарқалди.

Уйғур хатидаги қадимги турк даврига оид диний-фалсафий асарлар уч гуруҳга бўлинади: будда, монивий ва христиан ёдгорликлари. Улар орасида энг кўп тарқалгани будда ёдгорликларидир.

Будда ёдгорликларидан бири санскритча "Суварнап-рибҳаса" асарининг хитойча вариантдан қадимги туркий

тилга қилинган таржимадир. Унинг туркча номи "Алту өңлүг йаруқ йалтрықлыг қонда көтрүлмүш ном элиги" ("Олтин рангли нур товланадиган, ҳаммадан буюк бўлган китоб тождори") бўлиб туркшунослигимизда қисқача "Олтуғн ёруқ" дейилади. Мазкур асарни X асрда Бешбаликда яшаган Синғу Сели тутунг хитой тилидан таржима қилган. "Олтуғн ёруқ" нинг ўнга яқин қўлёзмаси маълум бўлмаган. Бошқаларига нисбатан тўлиқ бўлган бир қўлёзма XVI аср охирларида кўчирилган бўлиб, ҳозир Россия Фан Академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Уни С. Е. Малов 1910 йилда Шарқий Туркистонга экспедицияси чоғида олиб келган. Мана шундан қўлёзмани В. В. Радлов ва С. Е. Малов нашр эттирдилар. Ҳозир Ф. Абдураҳмонов ва А. Рустамов ҳам ўзларининг "Қадимги туркий тил" китобига ушбу асарнинг бир бўлагини киритдилар.

Будда адабиётининг нодир ёдгорликларидан яна бири "Майтри симит" ("Майтри симит ном битиг") деб юритилади. *Майтри* — бўлғуси будда, *симит* — учрашув, яъни "Майтри билан учрашув" деган маънони беради. Ушбу асарнинг ҳам бир қанча қўлёзмаси маълум. Уларнинг энг мукаммали 1959 йилда Қумул яқинидан топилган (Шарқий Туркистон).

"Майтри симит" асли анаткак (санскрит) тилидаги асар бўлиб, анаткак тилидан тўхри тили (эроний тиллардан бири)га, ундан эса Партанаракшит исмли шахс қадимги туркий тилга ўгирган. Бу ҳақда асарнинг ўзида ҳам маълумот берилади. Лекин асар қачон туркий тилга таржима қилинганлиги маълум эмас. Шунингдек, Қумул қўлёзмасининг кўчирилиш санаси ҳам бирон ўринда қайл этилмаган. Ҳар икки масала юзасидан бир қанча фикрлар билдирилган: баъзи олимлар маълум белгилари асосида асар туркий тилга VIII—IX асрлар оралиғида таржима қилинган деса, бошқа бирлари X, ҳатто XI асрга ҳам нисбат берадилар.

Асар тилининг урхун-энасой ёдгорликлари тилига яқинлиги мазкур ёдгорлик туркий тилга тахминан IX асрда таржима қилинган дейишга имкон беради. Қумул қўлёзмасининг хати ҳам кўҳна ёзув туридадир. Мазкур қўлёзма китобни туркларнинг ажойиб ва нодир ёдгорлиги деса бўлади.

"Майтри симит" қадимги туркий адабиётнинг илк драматик асаридир. У 27 бўлимдан иборат бўлиб, ҳар

бўлимда дастлаб воқеа ўрни тасвирланади. Шундан сўнг туркларнинг суҳбати диалог шаклида берилади.

Немис олимаси А. Ф. Габен 1957, 1961 йилларда ушбу асарнинг маълум қисми фотосини нашр эттирган. Шинжоннинг Урумчи шаҳридаги "Урумчи" эса 1988 йилда Қумул қўлёзмасининг маълум қисмини чоп этди. Будда ёдгорликлари орасида Турфондан топилган "Секиз юкмак", "Тавба" "Сутраси", "Шаҳзодалар Қальянамқара ва Қальянамқара ҳақида қисса" ва будда афсоналаридан парча-парча ҳам бор.

Монивий ёдгорликларига мисол қилиб "Хуастуанифт" (Монивийларнинг тавбаномаси) асарини кўрсатиш мумкин. "Хуастуанифт"нинг уч қўлёзмаси маълум: Турфон яқинидаги Остона деган жойдан топилган Санкт-Петербург бўлимидаги уйғур ёзувида. Турфондан ҳамда Минг будда ёдгорлигидан топилган Берлинда ва Лондонда сақланаётган қўлёзмалари эса монивий хатидадир. Асарнинг чет элдаги қўлёзмалари А. Леккок томонидан немис ва инглиз тилларида, уйғур ёзувли нусхаси В. В. Радлов томонидан рус тилидаги таржимаси билан нашр этилган. 1963 йилда Л. В. Дмитриева ҳар учала қўлёзмаси асосидаги асарнинг рус тилига таржимаси ва изоҳлари билан нашр эттирди.

Асар дастлаб қадимги эроний тиллардан бирида яратилган бўлиб, кейин қадимги туркий тилга ўгирилган. Унинг қачон таржима этилганлиги маълум эмас. В. В. Радлов айрим белгиларига асосланиб, таржима Урумчида мансуб дейди. С. Е. Малов ҳам унинг араб истилоҳлари таржима этилганлигини тан олган эди. Асарнинг урхун-энасой ёдгорликлари тилига яқинлиги асарнинг қадимги турк даврида таржима қилинганлигини кўрсатади.

Қадимги турклар орасида қисман насторийлик (христианлик) ҳам ёйилган. Лекин туркий тилда насторийлик мансуб ёдгорликлар жуда кам. Уларга мисол қилиб, "Христианликнинг сифиниш битиги"ни кўрсатиш мумкин.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ ФОНЕТИКАСИ

ВОКАЛИЗМ

Будда ёдгорликлар қадимги туркий тилда саккизта унли бўлиб мавжуд бўлганлигини кўрсатади: *а, э, ы, и, о, ө, у*. Бу унлилар ҳосил бўлиш ўрнига кўра иккига тақсимланади:

Орқа қатор унлилар: *а, ы, о, у.*

Олд қатор унлилар: *э, и, ө, ү.*

Лабларнинг иштирокига кўра ҳам икки хил:

Лабланмаган унлилар: *а, э, ы, и.*

Лабланган унлилар: *о, ө, у, ү.*

Қадимги туркий тилда сўзлар ҳам, морфемалар ҳам қаттиқ ва юмшоқ турларга бўлинади. Қаттиқ ўзакли сўзлар ва шакллар фақат орқа қатор унлилар ва ундошларнинг қаттиқ талаффуз этилувчи вариантларидан тузилади. Юмшоқ ўзакли сўз ва шакллар эса олд қатор унлилар ва ундошларнинг юмшоқ талаффузли вариантларидан тузилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *а* унлиси ёдгорликлар тилида икки мустақил товуш: орқа қатор *а* ва олд қатор *э* сифатида фарқланади. Орқа қатор *а* унлиси қаттиқ морфемаларда, *э* эса юмшоқларида келади:

аб "ов", *ат* "от", *ал*- "ол"-

эб "уй", *эт* "эт, гўшт", *эл* "қўл"

ы билан *и* ҳам мустақил товушдир. Биринчиси қаттиқ морфемаларда, кейингиси юмшоқларида келади:

йығ- "йиғ", *тық*- "тиқ"-

йиг "яхши", *тик*- "тик"-

Қадимги туркий тилда лабланган орқа қатор *о* лабланган олд қатор *ө* га қарама-қарши қўйилади:

от "олов", *тор* "тузоқ" *бол*- (быть), *ол* "у"

өт "дори", *төр* "уйнинг тўри", *бөл*- (делить) *өл*- "ул"

Ёдгорликлар тилида *у* билан *ү* ҳам мустақил товушлардир: *уч* "туғаш жой", *туз* "ош тузи"

уч "З", *түз* "тўғри, чин".

Қадимги туркий тилда бирламчи чўзиқ унлилар ҳам фарқланган. Бундай чўзиқлик турк руний хатида махсус усул билан, уйғур ва монивий ёзувларида эса ҳарфларнинг иккилантириш йўли билан ифода этилган. Жумладан, урхун-энасой ёдгорликларида қуйидаги сўзларда чўзиқликни учратамиз: *а:т* "исм, от", *а:чсық* "оч", *а:рқа* "орқада"; *ба:й* "бой", *йа:ш* "ёш", *та:ш* "ташқи" ва б. Уйғур ёзувли ёдгорликларда: *ө:ч* "ўч, қасос", *о:т* "элов" *йи:л* "ел, шамол" ва б. Мазкур чўзиқлик мустақил эмас, балки қисқа унлиларнинг фонетик вариантдир деб қараб тўғрироқ бўлади.

Урхун-энасой ёдгорликлари тилида жарангсиз *п, т, с, м, ч, қ, к* ундошлари, жарангли *б, д, з, ғ, г* ундошлари, *м, н-ñ, ң, р, л, й* сонорлари фарқланган. Уйғур ёзувли ёдгорликлар тилида эса *в*, ўзлашган сўзлар таркибида *х, ө, ф* лар ҳам учрайди.

Қадимги туркий тилнинг қуйидаги хусусиятлари мавжуд. Жумладан, сўз бошида *м* билан бир қаторда *б* ҳам келган олган. Бу хусусият ёдгорликларга қараб бир-бирдан фарқ қилган: руний битигларида *б* (*бэн, буң, биң*), уйғур ёзувли ёдгорликларда *м* келган (*мэн, муң, миң*). Ҳар икки гуруҳ ёдгорликларнинг бир-биридан айириб турувчи минтақа бир хусусияти бор: урхун-энасой ёдгорликларидан келинган қуйидаги мисолларни кузатинг: *табғач, табар, аб, суб, саб, чаб*. Бу сўзлардаги *б* ўрнида уйғур ёзувли ёдгорликларда *в* келган: *тавғач, тавар,эв, сув, сав, чав* каби.

Қадимги туркий тилда *д-лашиш* кучли: *бод* "бўй", *қод* "қўй"-, *тод* "тўй"-, *ыд*- "юбор", *эдгү* "эзгү", *қадғу* "қайғу"; *адғыр* "айғир", *адақ* "оёқ" ва б. Ўша даврда *д* билан келган сўзлар ҳозирги ўзбек тилида *й, з, г* га айланган: *қадғу* > *қайғу*, *тод* > *тўй*; *эдгү* > *эзгү*; *иди* > *идә* > *идә* > *эга*. Баъзан ҳозирги тилимизда қадимги *д* нинг қолдиқлари ҳам учрайди: *қудуқ, идиш*.

Урхун ёдгорликлари тилида назаллашган *ñ* ҳам учрайди: *қойñ* "қўй", *чығайñ* "камбағал".

Урхун-энасой ёдгорликларида *х* йўқ; унинг ўрнида *қ* келади: *қаған* "хоқон", *қалық* "осмон", *қалы* "агар", *қатун* "котин" каби.

УНДОШЛАРДАГИ ЮМШОҚЛИҚ ВА ҚАТТИҚЛИҚ

Ёзма ёдгорликлар тилида олд қатор унлилар билан ундош келган ундошлар уйғунлик қонунига мувофиқ уларга мослашиб юмшоқ талаффуз этилади. Жумладан, *табиг, көңүл, таңри* каби сўзларда олд қатор унлилар таъсирида ундошлар ҳам юмшоқ (*б', л', г', к', ң', т', р')* талаффуз этилади. *Йол, қаған, ат* каби сўзларда орқа қатор унлилар билан фақат қаттиқ ундошлар (*й, л, қ, г, н, т*) келади. Маълумки, *қ, ғ* фақат қаттиқ сўз ва шаклларда, *к, г* эса юмшоқларида келади. Лекин қолган ундошларни ҳам қуйидаги юмшоқ ва қаттиқ вариантларга ажратиш мумкин: *б—б', д—д', й—й', л—л', н—н', р—р', с—с', т—т', ң—ң'* ва б.

Руний хатида туркий тилнинг ана шу хусусияти жуда уйлаб ҳисобга олинган эди. Бу ёзувда бир қатор ундошларнинг юмшоқ ва қаттиқ вариантларига алоҳида-алоҳида ҳарфлар бор. Уйғур ёзувида ундай эмас. Бир ҳарф товушнинг ҳар икки вариантини ифода этаверган.

СИНГАРМОНИЗМ

Сингармонизм деб сўздаги товушларнинг бир-бирига ҳамда қўшимчаларнинг талаффузига кўра мослашувига айтилади. Ёдгорликлар тилида сингармонизмнинг қуйидаги турлари кузатилади:

1. Унлилар уйғунлиги. Бу қонун икки хил:

1) Танглай уйғунлиги: сўздаги товушларнинг бир-бирига ва қўшимчаларнинг ўзакка қаторда ва қалин-ингичкаликда мослашуви. Мазкур қонунга кўра ўзак-негизга қўшиладиган аффикслар ҳам фонетик вариантлардан иборат бўлади:

қапығ "эшик", билиг "билим"
қағанқа "хоқонга" эбкэ "уйга"
оғузғару "ўғузга" илгэрү "олдинга"

2. Лаб уйғунлиги: биринчи бўғиндаги унлига кейинги бўғиндаги унлининг ёки ўзакнинг охириги бўғинидаги унлига қўшимчадаги унлининг лабланиш жиҳатдан мослашуви:

элимиз "давлатимиз" сүмүз "лашкаримиз"
атым "отим" бодунум "халқим"

Бу қонунга кўра ҳам бир қатор аффиксларнинг лабланган унлили ва лабланмаган унлили вариантлари бўлган. Жумладан; қаратқич аффикси *-ның, -ниң* нинг *-нуң, -нуң* варианты, сифат ясовчи *-лығ, -лиғ* аффиксининг *-луғ, -луғ* варианты ҳам бор.

II. Ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги. Мазкур қонунга мувофиқ ўзак-негиз жарангсиз ундош билан тугаса, қўшимчанинг биринчи товуши ҳам шунга мослашади, яъни жарангсиз ундошли бўлади: *отқа "оловга", тилэккэ "тилакка"*. Ўзак-негиз унли товуш, жарангли ёки сонор билан тугаган бўлса, унда аффиксининг жарангли ундош билан бошланувчи варианты қўшилади: *йулгуч "омбир", бардуқ "борган"*.

Қадимги туркий тилда ўзак-негиз унли, жарангли ёки сонор билан тугаган ҳолда ҳам қўшимчанинг фақат

вариант ундошли варианты қўшилиши мумкин. Жумладан, урхун ёдномаларида жуналиш келишиги аффиксининг *-ка, -кэ* вариантгина қўлланилган. Ўзак-негиз охириги товуши қандай бўлишидан қатъи назар шу вариантнинг *тағқа "тоғга", қапығқа "эшикка", йәркэ "ерга", йулгэ "ларёга"* ва б. Бу хусусият эски туркий тил даврида ҳам қисман давом этган. Жумладан, эски туркий тилнинг "Девону луғатит турк" каби ёдгорликларининг ҳам бу шакл устун. Шу билан бирга унинг *-ға, -га* варианты ҳам учрайди. Кўринадики, жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги кейинчалик кенгроқ амал қила бошлаган.

Жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги қонуни асосан аффиксларнинг жарангли ундош билан бошланувчи вариантлари билан жарангсиз ундош билан бошланувчи вариантлари билан. Жумладан, сифатдошнинг *-дуқ, -дук // -туқ, -тук // -дачы, -дэчи // -тачы, -тэчи*, равишдошнинг *-ғалы, -галы // -қалы, -кэли* аффиксли вариантлари қўлланилган.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Қадимги туркий адабий тили морфем тузилишининг ҳозирги ўзбек адабий тили билан мос келувчи ва фарқ келувчи томонлари бор. Баъзи шакллар истъмождан бўлса, баъзиларининг вазифаси ўзгарган. Айримлари турли фонетик ўзгаришларда ҳозирги тилимизда ҳам учрайди. Қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида сақланмаган, лекин умумхалқ тилида ҳам бошқа туркий тилларда учрайдиганлари ҳам бор. Қадимги туркийда фаол саналган айрим шакллар ҳозирги ўзбек тилида қолдиқ сифатида ҳам учраши мумкин.

Маълумки, давр ўтиши билан морфемалар маъно ўзгаришига учраши мумкин; сўз-морфема ҳам, аффикс-морфема ҳам ўз маъносини йўқотади. Яъни улардан бири истъмождан чиқади. Шунда тарихан мустақил морфема бир сўзга айланиб, ҳозирги пайтда маъноли қисмларга бўлинмайдиган бўлиб қолади. Жумладан, ҳозирги *бошла, бошла* сўзларини биз осонлик билан икки морфемага тарата оламиз. Улар қадимда ҳам шундай бўлинган: *башла-ла, иш-лэ*. Лекин ула сўзи ҳозирги тилимизда иккига ажралмайди. Қадимги туркий тилда эса икки морфемага бўлинган: *у — боғ, -ла — фэъл* ясовчи. Ҳозирги тилимизда

бир бўлак сифатида қарайдиган алда сўзи ҳам қадимги туркий тилда икки: ўзак (ал—ҳийла) ва аффикс (ал—фесъл ясовчи) морфемаларга ажралади. Биз қўллайдиган қишин-ёзиндаги -ин ҳозирги тилимиз учун мавҳуми Шунинг учун биз ҳозирги тилимиз меъёрига биноан уларни морфемаларга бўла олмаймиз. Лекин тарихан восита келишигининг кўрсаткичи бўлган ва шунга биноан морфема ҳисобланган: қиш-ын, йаз-ын. Ҳозирги тилимизда восита келишиги ўрнини кўмакчилар эгаллаган. Шунинг учун бу сўзларни ҳозирги тилимизга қиши билан ёзи билан деб ўгираемиз. Ҳозирги илгари, ташқари, юқори сўзларимиз ҳам тарихан икки морфемага бўлинган: илгар-гәру, таш-қару, йуқ-(қ) ару. Ушбу мисоллардаги -қару гәру жўналиш аффиксининг тарихий шаклидир.

Ёдгорликларни кузатар эканмиз апасы, элчи сўзларини қуйидаги тартибда морфемаларга бўла оламиз: апа-сы, эл-чи-си. Чунки апа, элчи сўзларининг маъноси маълум. Энди усы сўзи биз учун бир оз мураккаб, чунки у ҳозирги тилимизда учрамайди. Қадимги туркий тилида бу сўз "уйқу" маъносини англатган. Шунинг учун ушбу сўзи тарихан икки морфемага ажралган: у-сы "уйқуси". Оғулқа даги -қа жўналиш келишиги кўрсаткичи. Ықа даги -қа ҳам худди шу аффиксининг ўзи. Сабаби ы қадимги туркийда "ўт, ўсимлик" маъносини билдирган (ықа—ўтга).

Демак, ёдгорликлар тилини морфологик таҳлил этганда ҳозирги тил нуқтаи назаридан эмас, балки морфемаларнинг ўша даврдаги ҳолатидан келиб чиқиб бўлаклари ажратмоғимиз лозим.

Муҳим томони яна шундаки, қадимги туркий тилининг морфемалари ҳозирги адабий тилимиздагидан фонетик вариантларининг борлиги билан фарқланади. Ҳозирги адабий тилимизда кўпроқ морфологик принципга амал қилинган, ўтмишда фонетик принцип устун бўлган. Яъни таърифлаффуз қандай бўлса, ёзувда ҳам кўпроқ шунга амал қилинган ва бу адабий тил меъёри ҳисобланган.

Энди қадимги туркий адабий тилининг сўз туркумларига хос муҳим хусусиятларни кўриб чиқамиз.

ОТГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Кўплик. Қадимги туркий тилда кўпликнинг асосий ва кенг қўлланилган қўшимчаси -лар, -ләр дир: атлар

арлар "беклар", эрлар "эрлар", кудәгулар "куёв-

лар билан ташқари кўпликнинг бошқа кўрсаткичлари ҳам бор. Жумладан, -ан, -ән: оғул—оғлан, эр—эрән. -т аффикси тәгин (шаҳзода)— тәгит (шаҳзодалар), тарқан (тархон)— тарқат (тархонлар).

Қадимда биз, сиз сўзларидаги з кўпликни англатган сўзларнинг фикрлар бор (би—мен, си—сен сўзларидан). Шунинг учун мазкур аффикс тарихан иккиликни ҳам англатган бўлиши мумкин: мөңуз "шоҳ", көкүз "кўкрак", мәңиз "кўк", икиз "эгизак".

Келишик. Қадимги туркий тилда келишиклар еттита:

1 Бош к.—

2 Қаратқич к. -ның, -ниң // -нүң, нүң; -ың, -иң //

3 Үч.

4 Жўналиш к. -қа, -кә // -ға, -гә; -ғару, -гәру // -қару,

-а, -ә; -ру, -рү; -ра, -рә.

5 Тушум к. -н; -ны, -ни; -ы, -и; -ғ, -г (-ығ, -иг //

-нүг).

6 Үрин-пайт к. -та, -тә // -да, -дә.

7 Чиқиш к. -дын, -дин // -тын, -тин; -дан, -дән //

-тан, -тән, -да, -дә // -та, -тә.

8 Восита к. -н (-ын, -ин // -ун, -үн).

Қадимдан кўринадики, қаратқич қўшимчаси -ның, -ниң, -нүң, -нүң, -ың, -иң, шунингдек, ўзак-негизнинг охириги еттинчида лабланган унли бўлган тақдирда ана шуларнинг -нүң, -нүң; -уң, -уң варианты қўшилган.

Қадимги туркий тилда жўналиш келишигининг кўрсаткичи бир қанча бўлган. Урхун ёдгорликларида жўналишнинг -ға варианты ўрнида ҳам -қа, -кә қўлланилган: тағқа "тоғга", қапығқа "қопиққа", йәркә "ерга", өгүзкә "дарёга", Жўналишнинг -ға, -гә шакли билан ёдгорликларидагина қўлланилган: қунчуйымға "бе-қошимга", эдгүгә "эзгуга". Таъкидлаш лозимки, қадимги туркийда -қа, -кә устун эди.

Ёдгорликларда жўналишнинг -ғару, -гәру // -қару, -кәру (-қа + -ру) қўшимчаси ҳам қўлланилган: оғузғару "эгизга", йоқ (қ) ару "юқорига", илгәру "илгарига", эбгәру "уйга".

-а (-йа), -ә (-йә) аффикси: бодунума "халқимга", хонница "хонингга", инимә "инимга", бирийә "ўннга", илрайа "сўлга".

-ру, -ру кўрсаткичи: *аңару* "унга қараб". -ра, *ташра* "сиртга", *ичра* "ичга".

Қадимги, қисман эски туркий тилга хос бўлган *-гә* -*гәру* аффиксининг қолдиқларини ҳозирги ўзбек тили ҳам учратамиз. Ҳозирги *ичкари*, *тескари*, *ташқари*, *юқори* сўзларидаги *-қари*, *-кари* бўлаклари қадимги жўналиш қўшимчасининг қолдиқларидир. Лекин у ҳозирги тилимизда ўз маъносини йўқотиб, сўз таркибида сиёсат кетган. Шунинг учун бу сўзларга жўналиш қўшимчаси қўшиб ҳам, қўшмай ҳам қўллаш мумкин. Солиштириш учун: *ичкари кирди* — *ичкарига кирди*, *тескари ўғирилди* — *тескарига ўғирилди*, *ташқари чиқди* — *ташқарига чиқди* каби.

Қадимги туркий адабий тилида тушум келишигининг *-н*; *-ны*, *-ни*; *-ы*, *-и* аффикслари билан бир қаторда *-г* аффикси ҳам кенг қўлланилган. Бу аффикс ундан билан тугаган сўз ва шаклларга қўшилганда олдида бир тор унли пайдо бўлади. У негизнинг қалин-ингичкалиги охириги бўғин унлисининг лабланган-лабланмаганлигини боғлиқ: *бодунуғ* "халқни", сўг "лашқарни", *исиг* "ишни", *ташығ* "тошни".

Ўрин-пайт қўшимчаси *-та*, *-тә* // *-да*, *-дә* дир: *алта* "элда", *қағантә* "хоқонда", *тағда* "тоғда".

Чиқиш келишигини ифодалаш учун *-дын*, *-дин* // *-тын*, *-тин*; *-дан*, *-дән* // *-тан*, *-тән* билан бирга *-дә* // *-та*, *тә* ҳам қўлланилган.

Қадимги туркий тилда ҳозиргидан фарқли ҳолда *ет* тинчи — восита келишиги ҳам қўлланилган. Бу келишиги аффикси *-н* бўлиб, сўзнинг табиатига боғлиқ ҳолда *-ын*, *-ин* // *-ун*, *-үн* шаклига эга бўлади: Көзүн көрмәдүк қулқақын эситмәдүк "Кўзи билан кўрмаган, қулоғи билан эшитмаган".

Восита келишигининг қолдиқлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам учраб туради. Жумладан, у *қишин-ёзин* сўзлари таркибида сақланиб қолган (*қиши билан*, *ёзи билан* *ёки қиш бўйи*, *ёз бўйи*).

СИФАТГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Қадимги туркий тилда *көк*, *қызыл*, *йашыл*, *сәмиз*, *улуғ*, *кичиг* каби аслий сифатлар билан бир қаторда *йағысыз*, *йылсығ* (давлатли), *қон-тәг* (қўйдек) каби нисбий сифатлар ҳам қўлланилган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги каби қадимги ёдгорликлар тилидаги сифатларни ҳам уч

ражага ажратиш мумкин: 1) оддий даража: *қызыл* "кўк", *қара* "қора"; 2) қиёсий даража *-рақ*, *-рәк* аффикси билан ясалган: 3) орттирма даража махсус сўз қўшиб ясалган: *аң илки* "аңг аввал".

СОНГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Қадимги туркий тилда тартиб сон *-нти*; *-нч* аффикслари билан ясалган: *икинти* "иккинчи", *үчүнч* "учинчи", *бешинти* "бешинчи", *йәтинч* "еттинчи", *онунч* "ўнинчи", *йигирминч* "йигирманчи". Ёдгорликларда "аввалги, бикаричи" сўзи *баштынқы*, *илки*; "ўттизинчи" эса *отузқы* сўзи билан ясалган.

Амловчи сон *-ағу*, *-әғу* аффикси билан ясалган: *үчәғу* "үч", *тақсим* сон *- (р) ар*, *(р) -әр* қўшимчаси билан ясалган: *бирәр* "биттадан", *икирәр* "иккитадан".

Қадимги туркий тилда икки хонали сонларда қуйидаги тартиб бўлган:

1) аввал бирлик айтилиб, кейин шу сон қўшилган тартиб эмас, балки ундан юқори ўнлик айтилган: *йәти йигирми* "17", *сәкиз йигирми* "18", *алты отуз* "26", *бис йигирми* "15"; 2) ҳозиргига яқин тартиб бўлиб, фақат ўнликдан сўнг *артуқы* сўзи қўшилган: *отуз артуқы төрт* "14". Кўринадики, туркий тилларнинг кейинги тараққиётларида иккинчи усул устун даражага кўтарилди.

Қадимги ёдгорликларда *аз* (оз), *қоп* (кўп) үкүш (кўп), *қамуғ* (бари) сонлари ҳам қўлланилган.

ОЛМОШЛАР

Қадимги туркий тилда қуйидаги олмошлар қўлланилган: Кишилик олмошлари:

I ш. *мән*, *бән* *биз*
II ш. *син*, *сән* *сиз*
III ш. *ол* *олар*

Кўрсатиш олмошлари: *бу*, *ол*.

Ўзлик олмошлари: *өз*, *кәнтү*.

Сўроқ олмошлари: *ким?*, *кимкә?*, *нә?*, *нәкә?*, *қаны?*

Белгилаш олмошлари: *қамуғ* (*ҳамма*), *бары*, *барча*,

буича.

Инкор олмоши: *нәң* "ҳеч".

Сифатдош. Қадимги туркий тилда сифатдошларнинг қуйидаги аффиксли шакллари қўлланилган:

-*тачы*, -*тэчи* // -*дачы*, -*дэчи* аффиксли сифатдош. *қалтачы* — қолувчи, *өлтэчи* — улувчи, *болдачы* — бўладиган.

-*дуқ*, -*дүк* // -*туқ*, -*түк* аффиксли сифатдош: *бардуқ* — борган, *қазғантуқ* — фойдаланган, *кэлмэдүк* — келмаган.

-*мыш*, -*миш* // -*мыс*, -*мис* // -*муш*, -*мүш* аффиксли сифатдош: *болмыш* — бўлган, *кэлмиш* — келган, *өтүнмүш* — ўтинган.

-*р* аффиксли сифатдош: *көрүр көзүм* — кўрар кўзим, *билир билигим* — биладиган ақлим. Бу аффикс баъзан -*йур*, -*йүр* шаклида ҳам қўшилган: *Атығ ықа байур эртимиз* — Отни бутага бойлар эдик.

Келаси замон сифатдошининг бўлишсиз шакли -*маз*, -*мэз* аффиксини қўшиб ясалган: *кэлмэз* — келмас, *билмэз* — билмас.

-*ғу*, -*гү* аффиксли сифатдош: *барғу* — бориладиган, *киргү* — кириладиган.

-*ғлы*, -*гли* аффиксли сифатдош: *барығлы* — борадиган, *кэлигли* — келадиган, *көрүгли* — кўрадиган.

-*ғма*, -*гмэ* аффиксли сифатдош: *йаратығма* — ясалган, *тутуғма* — тутадиган, *көрүнүгмэ* — кўринадиган, кўринувчи.

-*ғучы*, -*гүчи* // -*қучы*, -*күчи* аффиксли сифатдош: *айғучы* — маслаҳатчи, *күлгүчи* — кулувчи.

-*сық*, -*сик* // -*суқ*, -*сүк*; *сығ*, -*сиг* // -*суғ*, -*сүг* аффиксли сифатдош: *алқансық* — олқишланувчи, *тутсуқ* — тутишлик.

Равишдош. Қуйидаги аффикслар равишдош ясаган:

-*п* (-*ып*, -*ип* // -*үп*, -*үп*) аффикси: *қылып* — қилиб, *олуруп* — ўтириб, *тэп* — деб, *сүңүшүп* — урушиб.

-*а*, -*э* аффикси: *ача* — очиб, *кэчэ* — кечиб, *уча* — учиб.

-*у*, -*ү* (-*у*, -*йү*) аффикси: *өлү* — ўлиб, *сүлэйү* — урушиб. *көрү* — кўриб.

-*пан*, -*пэн* аффикси: *йорыпан* — юрибон, *кэлипэн* — келибон, *тутупан* — тутибон.

-*ғалы*, -*гэли* // -*қалы*, -*кэли* аффикси: *алғалы* — олгани, *уққалы* — уққани, *олурғалы* — ўтиргани, *өлгэли* — ўлгани.

Замон шакллари. Ўтган замоннинг биринчи шахс бирлиги -*дым*, -*дим*/-*тым*, -*тим* аффикси билан (бардым), учинчи шахс бирлиги эса -*ды*, -*ди* // -*ты*, -*ти* аффикси билан ясалган:

-*дым* — ўлди, *қалмады* — қолмади каби. Биринчи шахс бирлиги эса -*миз*, -*биз* қўшимчаси билан ясалган: *сүңүсди* — урушдик, *тэгдимиз* — етдик.

Иккинчи шахс бирлиги -*дығ*, -*диг* // -*тығ*, -*тиг* аффикси билан ҳам ясалган; *адырылтығ* — айрилдинг. Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

Иккинчи шахс бирлиги билан ҳам ясалган: *эртигиз* — эрдингиз.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ НОМЛАНИШИ

Халқ тили билан адабий тил қадимги даврларданоқ фарқланган. Биз ҳозирда "эски туркий адабий тил" деб атаган тил ёзма манбаларда халқ тилидан фарқли фарқли бир қанча ном билан юритилган.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилларни текширар экан, булар бор диалектлар билан адабий тил орасидаги фарқни кўрашиб берди. Уларни чуқур таҳлил қилиб, илмий диалектлар чиқарди.

Маълумки, XI асрда туркий тилларнинг ғарбий диалектлари шарқий диалектлардан ўзаро фонетик, лексик, синтаксис, услубий жиҳатдан фарқ қилар эди. Маҳмуд Кошғарий диалектлар орасидаги ана шу ўзига хосликларни кўрди ва уларни тасниф қилди. У ғарбий диалектларни

асосан "ўғуз тили", шарқий диалектларни эса "турк тили" номи остида умумлаштирди. Етакчи шарқий диалектлар асосланган "турк тили" қадимги туркий адабий тилининг давоми бўлиб, у қорахонийлар ўлкасидаги асосий шеърларни асос қилган адабий тил эди. Маҳмуд Кошғар қорахонийлар марказий ўлкасида яшайдиган халқнинг тилини умумий адабий тилнинг асоси деб ҳисоблаган. Шунинг учун у адабий тилни марказий ўлкаларга нисбатан бериб баъзан "хоқония тили" деб ҳам айтади. У шундай ёзади: "Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшироғи йағма, тухсы кабиларнинг тили ва шунингдек, Илдиш, Эртиш, Ямар, Этил водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичидан энг очиқ ва равон тил — хоқония ўлкасида яшовчиларнинг тилидир. Баласағунлиқлар суғдча ва туркча сўзлайдилар. Тыраз ва Мадинатулбайза шаҳарларининг халқлари суғдча, ҳам туркча сўзлайдилар. Испижаб [ҳозирги Чимкент] дан то Баласағунгача бўлган арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. Шаҳар ўртасида турувчилар хоқоний туркчасида сўзлайдилар" (1966, 66). Демак, "Девону лугатит турк" да бошқа туркий диалектларга нисбатан айтилган "турк тили", "хоқония тили" атамалари бу адабий тилдир.

Юсуф Хос Ҳожиб "Қутадғу билиг" достонининг кириш қисмида шундай жумлани ўқиймиз: Мачин алимлари ва ҳақимлари қамуғ иттифақ болдылар-ким Машриқ вилайида тында, Түркистан элләриндә Буғрахан тилинчә бу китабдын йахшырақ ҳаргәз ким эрсә тасниф қылмады (Мочин олимлари, донишмандлари бир қарорга келдиларки, Машриқ вилоятда, Туркистон элларида Буғрахан тилиди бирор кимса ҳаргиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас).

Жумлада "Буғрахан тили" деган атама бор. Бу ўринда "Буғрахан тили" қандайдир ҳукмрон табақаларга хос тил эмас, балки Буғрахан тасарруфидаги ҳақларга тушунарли бўлган адабий тилдир.

Адиб Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асаридида "Кошғар тили" деган атама қўлланилган:

Тамамы эрүр Кашғарый тил билә,
Айытмыш адыб рикқати тил билә.
Агар билсә Кашғар тилин ар киши,
Билүр ол адибның нәким аймышы.

(Асарнинг тили бошдан-оёқ кашғарчадир. Адиб (ана) бадий тил билан айтган. Агар ҳар киши кашғар тилини билса, у киши адибнинг барча айтганларини билсин).

Кўринадики, бу байтларда тилга олинган "кашғарий тили" — бу адабий тилдир. Адиб Аҳмад ўз асарини ана шу адабий тилда яратган.

Демак, ёзма манбаларда тилга олинган "турк тили", "хоқония тили", "Бухрахан тили", "Кошғар тили" — буларнинг ҳаммаси адабий тилнинг атамаларидир. Кейинчалик, XIV—XV асрлардан бу номлар ўрнида "чигатой тили", "чигатой туркийси" атамалари қўлланила бошлаган.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИ

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"

"Қутадғу билиг" ("Бахтга етказувчи билим")¹ XI аср туркий бадий ёзма адабиётининг энг қимматли ёдгорлиқидир. "Қутадғу билиг" — ўн уч минг мисрадан зиёд, шиканийда битилган достон. Унинг муаллифи бала-сағунлик Юсуф Хос Ҳожиб бўлиб, муаллиф, китобнинг битилиш тарихи ҳақидаги маълумотларни асарнинг шикангина оламиз. Бирон манбада ҳозирча бу ҳақда қўшимча хабар учрамайди. Юсуф достонини ёзган пайтида шикан элликдан ошган эди. Бу ҳақда китобда шундай қайд этилади:

Тәғүрди мәнә әлги әлик йашым,
Қуғу қылды қузғун түси-тәг башым.
Оқыр әнди алтмыш мәнә кәл тәйү,
Пусуғ чықмаса йолда бардым сайу.
"Әлик ёшим менга қул тегизди,
Қора (қузғун) тусидек бошимни оқ қилди.
Олтмиш ёш энди менга кел деб чорламоқда,
Йўлда тўсиқ [бевақт ўлим] чиқмаса, (у) сари бораман".

Китоб Кошғарда ҳижрийнинг 462 сида (мелодий 1069—1070) ёзиб тугалланган. Бу ҳақда шундай қайд этилади:

Йыл алтмыш эки эрди төрт йүз билә,
Битийү түгәттим бу сөз үлгүлә.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (нашрга тайёрловчи Қ. Каримов). Тошкент, 1971.

"Тўрт юз олтимиш иккинчи йил эди,
Бу сўз (лар) ни ўлчаб, ёзиб тугатдим".

Юсуф ўз асарини қисқа муддатда — бор-йўғи ўн саккиз ойда ёзиб тамомлади:

Тўғал он саккиз айда айдим бу сўз.
"Бу сўз (лар) ни ўн саккиз ойда тугалладим".

Асардан яна маълум бўлишича, муаллиф уни ёзиб тугаллагач, қорахоний ҳукмдорлардан бўлган Тангри Буграҳонга тортиқ қилади. Хон Юсуфни тақдирлаб, уни хос ҳожиблик унвонини беради. Қорахонийлар замонида саройдаги юқори лавозимлардан бири ана шу унвон билан юритиларди.

Асар ўз даврида жуда катта шуҳрат топди. У Шарқда туркий шоҳнома даражасига кўтарилди. Муқаддимада қилинган этилишича, Туркистон элларида, турк тилида ҳеч қандай ўша даврда бу китобдан яхшироқ китоб ёза олмаган. Асар қайси мамлакатга бориб етса, гоят яхшилиғидан, жозибасидан ўша элнинг донишмандлари, олимлари уни қабул қилиб, ҳар қайсилари бир турли ном бердилар. Чинликлар "Адабу-л-мулук", мочиликлар "Айину-л-мамлакат", машриқликлар "Зийнату-л-умаро", эронликлар "Шоҳномаи туркий", баъзилар "Пандномаи мулук" дедилар. Туронликлар уни "Қутадғу билиг" деб атадилар.

"Қутадғу билиг" нинг бизга қадар уч қўлёзмаси сақланиб қолган. Венада сақланаётган қўлёзмаси уйғур ёзувида, қолган икки — Наманган ва Қоҳира қўлёзмаси эса араб хатидадир.

Уйғур хатидаги қўлёзмасини 1439 йилда ҳиротлик котиб Ҳасан Қора Сайил Шамс кўчирган. Мазкур қўлёзма Ҳиротдан Туркиянинг Тўкат шаҳрига, бу ердан эса 1474 йилда Истанбулга келтирилган. XIX асрга келиб европалик шарқшунос Хаммер Пургштал Истанбулдан уни сотиб олиб, Вена сарой кутубхонасига олиб бориб топширади. Асарни биринчи бўлиб Жауберт Амседе фанга маълум қилди. 1870 йилда венгер олими Херман Вамбери асарнинг муҳим қисмларини таржимаси билан нашр қилдирди. Ўтган юзйилликнинг 90-йилларидан бошлаб бу нодир асарни ўрганиш ишига В. В. Радлов киришди.

1896 йилга келиб Қоҳирадан асарнинг яна бир қўлёзмаси топилди. Бу қўлёзманинг охири саҳифалари бўлмаганлиги туфайли кўчирилган даврини аниқ кўрсатиши

мумкин. Мутахассислар китобнинг ёзув хусусиятларига таяниб, уни XIV асрда кўчирилган деб тахмин қиладилар.

Асарнинг учинчи қўлёзмаси 1913 йилда Намангандан топилди. Бу қўлёзма фанда Наманган (Баъзан Фарғона) қўлёзми деб юритилади. Ҳозир у Ўзбекистон ФА нинг Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Унинг ҳам охириги варақлари бўлмагани учун, кўчирилган даври аниқ эмас. Хат турига қараб бу қўлёзмани сақланган нусхасининг энг эскиси деб ҳисоблайдилар (XIII—XIV асрлар).

"Қутадғу билиг"нинг тузилиши шундай. Асар қисқача биринчи муқаддима билан бошланади. Унда ўз даври тарихига кўра тангрига ҳамд, пайгамбар ва чоҳарларга наът айтилади. Сўнгра ушбу китобнинг аҳамияти, қилиниши, хонга тортиқ қилинишию муаллифга хос унвонлик унвонининг берилиши, шунингдек, асар тўрт рамзий қаҳрамоннинг савол-жавоблари, мунозараси асосида қурилганлиги ҳақида маълумот берилади.

Насрий муқаддимадан кейин 77 байтли шеърый муқаддима келади. Унда ҳам юқорида баён этилганлар энди шеърый тарзда берилади. Сўнгра асар мундарижаси берилиб, мавзуга ўтилади.

"Қутадғу билиг" 73 бобдан иборат. Боблардан дастлабки биттаси дебочадир. Уларда анъанавий ҳамд, сано, наът, тугаллаб Буграҳонга мадҳ, етти сайёра ва ўн икки бурж, билимнинг қадри, тилнинг фойда ва зарари, китоб эганининг узри, эзгулик, билим, уқув-идрокнинг хосияти, китобга ном берилиши ҳақида гап боради. Ўн иккинчи бобдан асар мазмуни бошланади. Бобларнинг энг сўнгисида шайх муаллифининг ўз-ўзига панди баён этилади.

"Қутадғу билиг"— дидактик дoston. Унинг сюжети у қадар мураккаб эмас. Муаллиф асар қаҳрамонлари қилиб тўрт рамзий образни танлайди: Кўнтуғды (чиққан кун)— давлат тимсоли бўлиб, элиг ўрнида, *Айтолды* (тўлган ой)— давлат тимсоли бўлиб, вазир ўрнида, *Өгдүлмиш* (ақли расо)— ақл тимсоли бўлиб, вазирнинг ўғли ўрнида, *Сугурмыш* (уйғонган)— қаноат тимсоли бўлиб, вазирнинг қариндоши бўлиб келади. Асар давомида мана шу қаҳрамонлар орасида савол-жавоб, мунозара кечади. Уларнинг суҳбатлари асносида муаллиф ўзининг илғор фалсафий қарашларини, ахлоқ-одоб меъёрларини, жамият турли тибқаларининг бурчу фарзини, қўйингки, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонлари ҳақидаги фикрларини баён қилади.

Айрим тадқиқотчилар Юсуф ўз асарини арузда ёзганлиги, муқаддимада унинг "Шоҳномаи туркий" деб аталганлиги, булардан ташқари Афрасиёб, Фаридун, Заҳҳокларнинг тилга олинishi каби бир қанча мисолларни кўрсатиб, "Қутадғу билиг" Фирдавсийнинг "Шоҳнома" си таъсирида ёзилган, деган фикрни айтадилар. Юқоридаги далиллар Юсуфнинг Фирдавсий асари билан яқинда таниш бўлганлигини сира ҳам инкор этмайди. Лекин бу кўрсатилганлар асар "Шоҳнома" таъсирида ёзилган деган қатъий фикрни айтишга етарли асос бўла олмайди (асарда фалончи шоирдан таъсиланиб ёздим деган маълумотнинг ўзи ҳам йўқ). Бу дегани, Юсуф асарининг яратилишида ташқи адабий таъсирнинг ўрни умуман йўқ дегани эмас. Таъкидлаш лозимки, муаллиф бу асарини туркий адабиётининг ўз анъаналари асосида яратди. Бунга "Қутадғу билиг" сюжетининг Фирдавсий танлаган сюжетга тамоман ўхшамаслиги, ўзига хослигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Маълумки, "Шоҳнома" афсонавий ва тарихий шоҳлар тарихи ҳақидаги асар. Юсуф асарининг сюжети эса тамоман бошқа. Юсуф Хос Ҳожиб "Шоҳнома" таъсирида эмас, балки баён услубига мувофиқлиги учун маънавийни танлади. Фирдавсий қаҳрамонларининг тилга олинishi муаллиф дунёқарашининг кенглиги, қўшни халқлар адабиётини чуқур билганлигини кўрсатади. Бинобарин, Юсуф ўзининг фалсафий-ахлоқий қарашларининг "Шоҳнома" даги каби афсонавий, тарихий воқеаларга боғлаб эмас, балки тўрт рамзий қаҳрамон ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўзаро суҳбати орқали баён этади. Ана шу жиҳатлари билан "Қутадғу билиг" соф маънода туркий адабиётининг анъаналари асосида яратилган муштарак тақил асардир. Шунинг учун у турк элидагина эмас, балки бутун Шарқда шуҳрат қозонди. Туркий адабиётининг илғор томонларини ўзида мужассамлаштиргани, ўзига хос оригиналлиги туфайли ҳам бу асар "Шоҳнома" дек буюк даражага кўтарилди. Турли элларда унинг ҳар хил номлари билан аталиши бежиз эмас.

**МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ "ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК" АСАРИ
ВА УНИНГ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ТАРИХИНИ
ЎРГАНИШДАГИ АҲАМИЯТИ**

XI асрда яшаб ўтган буюк олим, туркшуносликнинг асосчиси Маҳмуд Кошғарийнинг бизгача "Девону луғатит

турк" ("Туркий сўзлар девони") асари¹ сақланиб қолган. Маҳмуд асарда кўрсатилишича (I, 62), унинг туркий тил грамматикасига оид "Жавоҳирун наҳви фи луғатит турк" ("Туркий тилларнинг наҳвиго оид гавҳарлар") номли асари ҳам бўлган. Лекин у китоби бизгача сақланмаган.

Девоннинг биргина қўлёзма нусхаси маълум. Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан дамашқлик хотиб Муҳаммад бинни Абу Бакир ибни Абдулфатҳ ҳижрий 664 (милодий 1265—1266) йилда кўчирган. Бу қўлёзма ҳозир Истанбулда сақланмоқда.

"Девону луғатит турк" ҳижрий 466 (мелодий 1074) йилда ёзиб тугалланган. Маҳмуд ўз асарини ёзиб тугатгач, уни хошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо билмирллоҳга армуғон қилди. Муаллифнинг ёзишича, у луғат устида узоқ йиллар давомида иш олиб борган. Фойдаланувчи ўзига керакли сўзларни осонлик билан топиши учун сўзлар жой-жойига қўйилган.

Мундарижасига кўра девон икки бўлимдан иборат: муқаддима ва луғат қисми. Муқаддимада турк тилининг тугатган ўрни, муаллифнинг девонни ёзишдан мақсади, сўз танлаш ва уларни жойлаштириш принциплари баён этилади. Шунингдек, турклар қўллаган ёзув ва унинг хусусиятлари, сўз ясалиши ва бошқа айрим грамматик қоидалар ёритилади. Сўнгра турк қабила ва уруғлари, туркий тил хусусиятлари, диалектларнинг фарқли томонлари ҳақида сўз боради. Муаллиф туркий халқлар яшаган ўлкалар акс эттирилган харитани ҳам келтиради. Ушбу маълумотлардан кейин сўзлар изоҳига ўтилади.

Маҳмуд бўлимда, ўзининг таъкидлашича, у ўша даврда асосан истеъмолда бўлган сўзларнигина берган. Турмушда қўлланilmayдиган (яъни эскирган) сўзларнинг айримларини қиёс ўрнида киритган холос. Бу эса XI аср тили ҳақида атрофлича хулоса чиқаришимизга имкон беради.

Луғат тузишда Маҳмуд Кошғарий араб луғатчилигидаги йўлни танлади. Девонда аввал исмлар, кейин феъллар келади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин сўз бошида ҳамзали сўзлар, кейин бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. У жаъми саккиз бўлимдан

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. I—III. Тошкент, 1960—1963 (таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов).

иборат. Ҳар қайси бўлимда аввал икки ҳарфли сўзлар кейин уч, тўрт ва шунга ўхшаш кўп ҳарфлилар жойлаштирилган. Бунда араб ҳарфлари назарда тутилди. Унда асосан ёзувдаги белгилар асосга олиниб, сўз нечи ҳарф билан ёзилса, шунча ҳарфли сўз ҳисобланган. Жумладан:

Икки ҳарфли сўзлар: **آت** ат "от", **ом** "ўт", **ўсимлик**.

Уч ҳарфлилар: **الب** алп "ботир", **اوج** уч "нарсанинг учи" ва б.

Муҳими, мазкур тартибда сўзлар такрорланган ундош таркибида бурун товушининг қатнашганлиги ва бошқаратор хусусиятига кўра бўлимларга ажратилган.

"Девону луғатит турк" да муаллиф туркий сўзларнинг маъносини очиб бериш учун жуда кўп халқ мақоллари, ибора, қўшиқлардан келтиради. Бу ҳақда у шундай ёзади: "Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар (қофияли наср), мақоллар, қўшиқлар, ражаз (ботирлар қаҳрамонлигини тасвирловчи парчалар) ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим" (1, 44—45).

Биз Маҳмуд Кошғарийга қадар туркий тил ҳақида махсус илмий асар яратган, туркий тилнинг қонун-қоидалари ҳақида фикр юритган олимни ҳали билмаймиз. Унинг "Девону луғатит турк" асари туркшуносликнинг дастлабки илмий асаридир. Мазкур асар дастлабкигина бўлиб қолмай, туркшунослик тарихида яратилган асарларнинг энг мукамал ва буюғидир. Шунга мувофиқ, биз Маҳмуд Кошғарийни буюк тилшунос ва туркшунослигининг мизининг асосчиси дея оламиз.

"Девону луғатит турк"— туркий-арабий изоҳли луғат. Лекин китоб араблар ва арабчани фан тили сифатида қўлловчилар учун тузилган оддийгина луғат эмас. У қорахонийлар давридаги бутун туркларнинг иқтисодий, маданий, илм-фан соҳасидаги муваффақиятларини, давлат юритиш тадбирларини, фалсафий-иқтисодий қарашларини, урф-одатларини бой тил материали орқали таништирадиган мукамал қомусдир. Ўз даври адабий ва умумхалқ тилининг бутун бир кўринишини акс эттирган, қонун-қоидаларини маълум қолипга туширган илмий тадқиқот асаридир.

Девонда тахминан етти ярим мингдан зиёд сўз ва иборалар келтирилган. Маҳмуд Кошғарий ўз китобида туркий халқларга доир тарихий воқеаларни ҳам ёзиб

қилинган. Унинг бу маълумотлари қадимги хитойча китобларда, араб, форс сайёҳларининг хотираларида қайд қилинган маълумотларга деярли мос келади. Баъзан уларнинг мужмал жойларини ҳам тўлдиришга ёрдам беради. Мана бир эътиборга лойиқ томони шундаки, муаллиф туркий халқлар тўғрисидаги маълумотларни китоблардангина олмай, халқ орасидаги жонли далиллар, ривоятлар орасида ҳам ёритиб берган.

"Девону луғатит турк" да сўз ва бирикмаларнинг маъноларини изоҳлаш мақсадида адабий парчалардан ҳам келтирилади. Мазкур адабий парчалар қадимги туркий халқларнинг бадиий ижоди намуналаридир. Девонда 242 та адабий парча келтирилган. Ушбу парчалар ўша кезларда эл орасида машҳур бўлган дostonлар, марсиялар, меҳнат ва муҳаббат, табиат тасвири, юрт манзаралари, қаҳрамонлик, овчилик тўғрисидаги халқ қўшиқларидан олинган. Девонда сўз ва иборалар маъносини изоҳлаш учун келтирилган мақоллар сони икки юздан ошади.

"Девону луғатит турк"— қомусий асар. Унда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳасига оид сўз топиш мумкин. Шунингдек, жуда кўп соҳага доир маълумотлар келтирилади.

Жумладан, асарда ўсимликлар дунёси, чорвачилик, ҳайвонот оламига оид сўзлар ҳам келтирилади. Улар орқали биз ўша даврдаги туркларнинг ҳаёт тарзи, табиат билан муносабатини билиб оламиз. Асарда келтирилган касб-ҳунарга оид лексика эса бизга X—XI аср ҳунармандчилиги, маданий ҳаёти қайдаража тараққий қилгани ҳақида тасаввур беради. Шунингдек, китобда маданий-маиший ҳаётни кўрсатувчи далилларга ҳам дуч келамиз. Айниқса, овқатларни тайёрлаш йўллари, май дичиш усуллари, чолгу асбоблари, кийим-кечаклар, турли маросимлар билан боғлиқ расм-русумлар ҳақидаги маълумотлар қизиқ.

"Девону луғатит турк" да ўша давр ҳокимият қурилишига доир атамалар, даражаю унвонлар, табақаю гуруҳларни ифодаловчи сўзлардан берилади. Асарни ўқиб ўша замон ҳарбий ишларию тактикасигача тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Унда бирон бир воқеа-ҳодисага боғлиқ халқ афсона ва ривоятларидан келтирилади. Ўрни билан айрим сўзларнинг этимологияси ҳам берилади. Қўйингки, "Девону луғатит турк" туркий халқлар ўтмишининг, тилининг кўринишидир.

АҲМАД ЯССАВИЙ ДЕВОНИНИНГ ТИЛИ МАСАЛАСИ

Аҳмад Яссавийнинг номи Марказий ва Кичик Осиё, Афғонистон, Эрон, Кавказ орти мамлакатларида кенг шуҳрат топган. Эл орасида ҳатто "Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хўжа Аҳмад" деган сўз юради.

Аҳмад Яссавий 1103 йили Сайрамда таваллуд топиб, 1166 йили Туркистонда вафот этган деб тахмин қилинади. Шунга қарамай, айрим манбаларда, масалан, Мавлоно Ҳисомиддин Сигнакийнинг рисоласида кўрсатилишича, Яссавий 130 йил ҳаёт кечирган.

Яссавийнинг бизгача "Девони ҳикмат" асари етиб келган. Унинг ўз даври ва унга яқин даврларда кўчирилган нусхалари йўқ. XV асрга оид айрим шеърӣй парчалар ва XVII асрда кўчирилган нусхаларигина маълум. "Девони ҳикмат" XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Тошкент, Қозон ва Истанбулда тошбосмада бир неча марта нашр этилган.

Аҳмад Яссавий ижодиёти туркий адабиёт ва адабий тилининг жуда мураккаб даври бўлиб, яқин ўтмишда чала ўрганилган, ўрганилса ҳам, нотўғри таҳлил қилиб келинган.

Маълумки, Яссавий XII асрда ўз мактабини яратган буюк дин арбоби ва машҳур туркиғӣ шоирдир. Шунинг учун унинг издошлари, муридлари кўп бўлган. "Девони ҳикмат" нинг сўнгги тошбосма нусхаларида Яссавий муридлари томонидан тўқилган ҳикматлар ҳам учрайди. Бундай ҳодиса ўзбек адабиёти тарихида учраб туради. Чунончи, уни "Девони Машраб" да ҳам кузатиш мумкин. Ёки улуғ Алишер Навоӣ устози Мавлоно Лутфийга ўз ҳурмати билдириб, унинг баъзи шеърларини девонига киритган, айрим ҳолларда ўз фикрини исботлаш учун Лутфий ижодига муражаат қилган эди.

Яссавий шеърларидаги айрим мисралар ўздан кейин ўтган муаллифлар асарларида ҳам баъзи ўзгаришлар билан такрорланади. Жумладан, уни "Бақирғон китоби" га солиштириб кўрайлик.

Чунончи, "Девони ҳикмат" да:

Хожа Аҳмад қул бул турур сатыб йэсун дарвэшлар.
Эй, Хожа Аҳмад сэн бүкүн қылғыл ибадат тун-күн.
Қул Хожа Аҳмад суҳбатда, дам урармэн аҳадда.

"Бақирғон китоби" да:

Ҳаким Сулайман қулдур, сатыб йэсун дарвэшлар.
Қул Сулайман билдин, бүгүн қыл ибадат тун-күн.
Қул Сулайман суҳбатда дамба-дамман аҳадда ва б.

Бу мисралардаги каби ўхшашликлар Яссавий, Навоӣ, Сўфи Оллоёр, Хувайдо ва Чустий шеърларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Яссавийда:

Ҳар сары барса ошал йаъры парвэз этэр.

Навоӣда:

Ҳар дам аны көргәли көнлүм қушы парвэз этэр.

Яссавийда:

Аҳл дил болган киши ғамгин көнүлни шад этэр.

Навоӣда:

Қыл умид (и) бирлә ғамгин хәтиримни шад этэр.

Ушбу мисралар орқали улуғ Алишер Навоӣ устоз сўфи шоир Аҳмад Яссавий ҳикматларидан хабардор бўлгани, ундан илҳомланганини кўрамай.

"Девони ҳикмат" эски туркий адабиёт ва адабий тилининг обидаларидан бири сифатида катта аҳамиятга эга. Ундаги шеърларнинг кўпчилиги халқ оғзаки ижодида кенг ёйилган қўшиқ шаклидаги тўртликлардан ташкил топган. Тўртлик — қўшиқ шаклида яратилган шеърлар халқ сўзлашув тилига яқин бўлганлиги билан характерланади. Маълумки, бу шеърлар, асосан, қадимдан мавжуд бўлган бармоқ ва аруз вазида яратилган. Шунга кўра Яссавий шеърларида умумхалқ тилига хос сўз ва шакллар, бадий тасвир воситалари кенг ишлатилган. Унинг шеърларининг оммага тушунарли бўлганлиги, содда, раво ва халқ қўшиқлари услубида ёзилганлиги сабабли туркий тилли халқлар орасида тилдан-тилга ўтиб, ҳозиргача кўйланиб келмоқда.

Яссавий ҳикматлари тилининг халқ тилига ва ҳозирги ўзбек адабий тилига яқинлиги бежиз эмас. Ҳикматларни қадимги турклар томонидан айтилиб келинган қўшиқлар тилидаги содаликнинг, вазн ва услубдаги оддийликнинг анъанавий давоми сифатида қараш, бизнингча, тўғри бўлса керак. Агар Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону лугатит турк" асарида келтирилган мавсум-маросим қўшиқларини кўздан кечирсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Чунончи, Маҳмуд Кошғарийда:

Көрүб нэчүк качмадың,
Йамар сувын кэчмадың,
Таварыңны сачмадың,
Йэсүн сэни а:р бэри.

Түрлүг чэчөк йарылды
Барчын йазым кэрилди,
Учмақй эри көрүлди,
Тумлуг йана кэлгүсүз.

Ахмад Яссавийда:

Дунйа мэнин дэгэнлэр,
Жиҳан малын алганлар,
Кэркэс қушдэк болубан,
Ул харамга батмышлар.

Мулла муфти болганлар,
Наҳақ да' вā қылганлар,
Ақни қара қылганлар,
Ул тамуққа кирмишлэр.

Қазы, имам болганлар,
Наҳақ да' вā қылганлар,
Химар йаңлыг болубан,
Йүк астыда қалмышлар.

Харам йэгэн ҳакимлар,
Ришват алыб йэгэнлэр,
Өз бармағын тишлэбэн,
Қорқуб туруб қалмышлар.

Татлыг-татлыг йэгэнлэр,
Түрлүк-түрлүк йэгэнлэр,
Алтуи тахт олтурганлар,
Туфрақ ара йатмышлар.

Сулаймон Бақирғонийда:

Барча йахшы, биз йаман,
Барча бугдай, биз саман.

Ўзбек адабиёти тарихининг билимдони Мақсуд Шайх-зода Ахмад Яссавий асарларининг тили ва услуби ҳақида қуйидаги фикрни билдирган эди: "Шубҳасизки, Хўжа — Ахмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган "Ҳикмат" китоби кейинча тил жиҳатдан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгариги вазни шунча

илизидан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амри маҳол эмас эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ёзиб ишлаган ҳолида сақланиб қолган".¹

Юқоридаги фикрга асосланиб, Ахмад Яссавийнинг "Девони ҳикмат" асари асл нусхада етиб келмагани учун аслини тил хусусиятларини ўрганишда кейинги даврда ўчирилган ва нашр этилган нусхаларидаги айрим фарқларни рўқач қилмасдан, балки "Ҳикмат"ларни эски туркий адабий тилнинг манбаларидан бири сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Унинг "Ҳикматлар" девони XII аср туркий адабий тилининг тараққиётини белгилашда бой манба бўла олади. Шунинг учун ҳеч шикланмасдан "Девони ҳикмат" асари XII асрдаги эски турк адабий тилининг луғати ва муҳим грамматик хусусиятларини кўрсатувчи асосий манба сифатида ўрганилавериши керак.

Улуғ аллома Ахмад Яссавийнинг адабий тил тарихидаги энг катта хизмати адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш бўлган эди. "Девони ҳикмат"ни ҳозирги ҳар бир ўзбек ёки туркий халқлар вакили ўқиб бемалол тушуна олишининг ўзи фикримизнинг далилидир.

Ахмад Яссавий шеърларидаги инсоний ғоялар — ақлоқ, одоб, поклик, тўғрилиқ, ислом дини ақидалари ва ҳадисда илгари сурилган маърифий фикрлар содда, равшан тилда баён қилиб берилади. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда, ҳозирги ўзбек адабий тили лиъанавий тарихий адабий тилнинг давоми эканлиги аён бўлади. Табиийки, "ҳозирги ўзбек адабий тили туркий рун (урхун-энасой) ёдномаларига, шунингдек, Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону лугатит турк", Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Ахмад Яссавийнинг "Девони ҳикмат", Ахмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ", сўнгроқ Навоий, Заҳириддин Бобур асарларигача бориб тақалади.

Яссавий асарларининг диалектал хусусиятлари ҳақида турлича қарашлар маълум. Машҳур олим Фуад Кўпрулузода Яссавий асарлари қарлуқ лаҳжаси негизда тараққий этиб, ўғуз лаҳжаси таъсири сезиларли бўлган

¹ Ахмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991, 23-б.

шарқий турк тилида яратилган, дейди. Унинг тил хусусиятлари "Қутадағу билиг" асари тилига яқинлигини кўрсатади.

Т. Менцел Яссавий "Девон"и шарқий турк тилида ёзилган. Унинг тили "Қутадағу билиг" ва урхун битиглари тилига яқиндир дейди. Проф. А. К. Боровков эса Яссавий асарларининг нодир ва ишончли нусхалари етиб келмагани учун унинг тил хусусиятлари ҳақида аниқ фикр билдириш мумкин эмаслигини бир неча бор такрорлайди. Таъкидлаш керакки, Яссавий девонининг тили ва услубияти бўйича кузатувлар Кўпрулузода ва Менцелларнинг қарашларини, асосан, тасдиқлайди.

Аҳмад Яссавий асарларида ишлатилган сўзларнинг аксарияти XI—XII асрларда қарлуқ қабила уюшмаси тили — лаҳжаси негизда ташкил топган — шаклланган ва XIII—XIV асрларда анчагина ривожланган туркий элат адабий тили асосида яратилган бадий асарлар лугат таркибиди мавжуд эди. Бу адабий тилнинг негизини қарлуқ (чигил, уйгур, арғу, тухси) лаҳжаси ташкил қилиши билан унинг шаклланишида ўғуз ва қипчоқ хусусиятларининг иштироки ҳам сезилари бўлган эди.

Хуллас, Аҳмад Яссавий давридаги эски туркий адабий тилининг негизини Тошкент, Самарқанд—Бухоро, Сайрам—Қорабулоқ—Туркистон тип шеваларидан излаш мумкин.

Аҳмад Яссавий "Девон"ининг лексик хусусиятлари бўйича кузатувлар кўрсатадики, унда, асосан, эски туркий лексик қатламга оид сўзлар билан бирга, араб ва тожик-форс тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам бор. Хусусан, арабча сўз ва шакллар ўзлашган қатламнинг катта қисмини ишғол этади.

Шу нарса маълумки, XII аср, Аҳмад Яссавий асарларидан бошлаб бадий асарлар тилида соддаликка интилиш, халқ сўзлашув тилига яқин тилда ёзиш анъанаси кучайган эди. Бу анъана Навоий илк замондошлари Лутфий, Атоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Юсуф Амирий, Гадоний шериётида ҳам давом этган.

Қиёсланг, Яссавийда:

Мэниң бир дафтарым бар йүз миңчэ ҳикмат,
Оқыган бандалар көргэй фарағат.

Бу ʼаламда мэниң төрт дафтарым бар.
Киши х̄ар эйлэсэ болгай ʼэзи х̄ар.

Лутфийда:

Мэни шайда қыладурган бу көңүлдүр, бу көңүл,
Хару расва қыладурган бу көңүлдүр, бу көңүл.

Саккокийда:

Қара көз бирлэ гамза қылыб йүз миң жафа қылма,
Қарашма бирлэ ʼаламны мэниң-тэг мубтала қылма.
Мэниң бу хаста жанымга сэниң дардың эрүр мархам,
Қийаматга тэги ҳаргиз бу дардымга дава қылма.

XI—XII асрлар Мовароуннаҳр, Афғонистон, Эрон, Кавказ орти ва шимолий Ҳиндистонда адабий тил анъанасида тожик-форс тилининг ўрни катта эди. Марказий Осиёда қорахонийлар ҳукмронлиги бошланиши билан туркий тилнинг мавқеи орта борган. Аҳмад Яссавий ана шу даврда яшаб, туркий тилда ижод қилган эди.

Хуллас, улуг аллома Хўжа Аҳмад Яссавий XII асрда ўзининг асарлари орқали туркий адабиёт ва адабий тилининг мавқеини жаҳон миқёсига кўтарган.

Ҳибату-л-ҳақойиқ. Эски туркий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири XII—XIII асрда яшаб ижод этган адиб Аҳмад Югнакий (Адиб Аҳмад ибн Маҳмуд Югнакий)нинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" ("Ҳақиқатлар армуғони") асаридир. Асарнинг номи қўлёзмаларда турлича тилга олинади: бирида "Айбату-л-ақайиқ", иккинчисида "Ҳибату-л-ҳақайиқ", уйгур хатидаги бошқа бир нусхасида "Атабату-л-ҳақайиқ", уйгур хатидаги бошқа бир нусхасида "Атабату-л-ҳақайиқ" (Ҳақиқатлар эшиги) деб ном қўйилган. Мазкур асар 250 байтдан ошиғроқ, маснавийда ёзилган бўлиб, мазмунан панд-насиҳат руҳидадир. "Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг бизгача олти қўлёзма нусхаси етиб келган. Шулардан учтаси тўла ҳажмли нусхалар, қолганлари асардан олинган парчалардир.

Улардан дастлабкиси (фанда А нусха деб юритилади) уйгур хатида бўлиб, 1444 йилда Самарқандда Зайнул Обидин исми котиб томонидан кўчирилган. Асарнинг бу

¹ Қаранг: Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асари ҳақида. Тошкент, 1972.

нусхаси 246 байтдан иборат. У ҳозир Истанбулда сақланмоқда.

Асарнинг иккинчи нусхаси (фанда Б нусха деб юри тилади) 1480 йили Истанбулда Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан уст сатрида уйғур, остида араб ҳарфлари билан кўчирилган. Мазкур нусха Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757 рақамли мажмуанинг биринчи асаридир.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг навбатдаги нусхаси (С нусха) фақат араб хатида кўчирилган бўлиб, 242 байтдан иборат. Олимлар тахминига кўра XV аср охири XVI аср бошларида кўчирилган.

Р. Р. Аратнинг маълумотига кўра¹ Анқарадаги Маориф кутубхонасида сақланувчи мажмуада туркча байт ва тўртликлар орасида "Ҳибату-л-ҳақойиқ"дан олинган бир жуфт байт ҳам бор.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ"дан олинган яна бир кичик парча Берлин Фанлар академияси қўлёмалар фондининг туркий матнлари орасида сақланади.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ" фанга маълум бўлгандан бери мутахассислар томонидан кенг ўрганилмоқда. Туркияда Н. Осим, Р. Р. Арат каби олимлар уни эълон қилди. Ўзбекистонда мазкур асарни ҳар томонлама ўрганган олимлардан бири Қ. Маҳмудовдир. У асарнинг тили бўйича тадқиқот ишлари яратди. асарнинг танқидий матнини тузиб, ҳозирги ўзбек тилига ўғирди. Қозоғистонлик олимлар А. Қуришжонов ва Б. Сағиндиқовлар ҳам асарни нашр эттирдилар.

Ўғузнома.² "Ўғузнома" туркий халқлар орасида қадим замонлардан кенг тарқалган, узоқ тарихий жараённи ўзида акс эттирган қаҳрамонлик дostonидир. Бу дoston халқ оғзаки ижодининг характерли хусусиятларини ўзига сингдириб, бадий жиҳатдан мустаҳкамланиб, оғиздан-оғизга кўчиб келган.

Ўғузхон ҳақидаги ривоятлар бизгача бир қанча вариантда етиб келган. XIII аср тарихчиси Рашидиддиннинг "Жоме-ут-таворих"ида, уйғур хатидаги "Ўғузнома" дostonида, Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк"

¹ *Etid Ahmed Yugneki. Atebetu'l-hakajik.* R. R. Arat. Istanbul, 1951, S. 34—36.

² Қаранг: *Щербак А. М.* Оғуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959. С. 13—110.

"Шажарайи тарокима" асарларида, "Дода Қўрқут" эпосида Ўғузхон ҳақида ҳикоя қилинади. Булардан бишқари "Ўғузнома" дostonининг Истанбулда сақланувчи араб ёзувли варианты ҳам бор. Ўғузхон ҳақидаги асарлардан энг қадимгиси уйғур хатидаги "Ўғузнома" дostonидир. У ҳозир Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда. Асарнинг ана шу варианты эски туркий тил шарида кўчирилгани туфайли бу давр тилини ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Қўлёмза 21 варақ (42 саҳифа) дан иборат. Қўлёмзанинг ёзилган даври ҳақида ҳар турли фикрлар илтишоади: айримлар уни XIII аср охири XIV аср бошларида мансуб десалар, бошқалар XV аср қўлёмзаси дейди-лар. Бундай фикрларга унинг бирон ерида кўчирилган йили қайд этилмаганлиги, шунингдек, ёзув хусусияти билан уйғур хатидаги бошқа матнлардан ажралиб туриши сабаб бўлган. Мазкур нусха, албатта, дастлабки эмас, у қандайдир бошқа қўлёмзадан кўчирилган.

"Ўғузнома"— бадий жиҳатдан пишиқ асар. У қадимги туркларнинг афсона, ривоятларини ўзида умумлаштирган. Дostonда акс этган воқеаларни туркий халқларнинг жуда қадимги ҳаёти билан боғлашга асосимиз бор. Унда акс этган воқеалар ўз илдизи билан узоқ даврларга бориб тақалади. Шу жиҳатлари билан бу асарнинг қадимги туркий адабиётимизни ўрганишдаги аҳамияти катта. Асар, ўз навбатида, эски туркий тилнинг муҳим ёдгорлиги ҳамдир. Унинг тилида қадимги туркий тилга хос хусусиятлар (жумладан, адақ "оёқ", адуғ "айиқ", суғи "суви", қағар "қор" каби) билан бир қаторда эски туркий тилга хос хусусиятлар (жумладан, мўғулча сўзларнинг қўлланилиши каби) аралаш кузатилади.

Асар тили содда, халқ тилига яқин.

Муқаддамату-л-адаб. Эски туркий тилнинг муҳим ёзма ёдгорликларидан яна бири XI асрнинг охири XII асрнинг бошларида яшаб ижод этган хоразмлик олим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийнинг "Муқаддамату-л-адаб" ("Адаб илмига кириш") номи асаридир.

Маҳмуд Замахшарий ўз даврининг удумига кўра асарларини араб тилида яратди. У назм ва наср билан ёзилган бадий асарлар, шу билан бирга тилшунослик, адабиёт-

¹ Қаранг: *Рустамов А.* Маҳмуд Замахшарий. Тошкент, 1971.

шунослик, фалсафа, ислом тарихи ва бошқа фанларга оид эллиқдан ортиқ илмий асарлар муаллифидир. Бу асарлар билан у Ўрта Осиё илми тараққиётига самарали ҳисса қўшди. Олим меросининг маълум қисми бизгача сақланиб қолган.

Замахшарий буюк тилшунос ҳамдир. У ўз асарлари билан араб адабий тилининг ва араб тилшунослигининг ривожига катта ҳисса қўшди. Шу билан бирга унинг туркшунослик тарихидаги хизматлари ҳам оз эмас. "Муқаддамату-л-адаб" бунинг яққол далилидир.

Асар кўп тилли луғатдир. Унда араб лексикаси ва грамматикаси материаллари форсча, баъзи нусхаларида хоразмча, туркча ва мўғулча таржимаси билан берилган. Унинг қўлёзмалари Германия, Миср, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Россия ва Ўзбекистон фондларида сақланмоқда. Асар қўлёзмаларининг ҳаммаси бир хил эмас: баъзиларида арабча-форсча сўзликнинг ўзи бўлса, бошқаларида туркий ва мўғулча сўзлик ҳам киритилган (қадимий нусхаларида бирида маълум гуруҳ хоразмча сўзлар ҳам бор). Ўзбек тарихий тилшунослиги, жумладан, лексикографияси учун, табиийки, унинг туркий таржимаси бор нусхалари қимматлидир.

Тошкентда туркий сўзлик киритилган қўлёзмалардан бир қанчаси сақланади. Улар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ҳамда Қўлёзмалар институтларининг фондларидадир.

"Муқаддамату-л-адаб" беш қисмдан иборат. Улар: исмлар, феъллар, ёрдамчи сўзлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши. Маҳмуд Замахшарий ўз асарида сўзларнинг асл маъносинигина бериб қолмасдан, уларнинг кўчма маъноларини ҳам муфассал келтиради. Туркий сўзларнинг ҳам арабча, ҳам форсча таржималарининг мавжудлиги бундай сўзларнинг маъносини тўғри аниқлашда катта ёрдам беради.

Луғат тузилиши ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун қуйидаги мисолларни келтирамиз:

¹ Исломов З. "Муқаддамату-л-адаб"нинг Тошкент нусхалари. "Адабий мерос". Тошкент, 1988, 3(45), 41—45-б.

Арабча	Форсча	Туркий	Маъноси
	шутурон	тэвалэр	гвялар
	гов	өкүз	хўкиз
модира	модагов	инак	сигир
алла албаиру	мондэ шуд шутур	арды тэвэ	туя чарчади
абба алфарасу	баржаст ва бози кард асп	сэкрэди ойнады ат	от сакради ва ўйнади

Туркий тафсир. Туркшуносликда "Ўрта Осиё тафсири" номи билан юритилувчи асар Қуръони Карим бир бўлагининг туркий таржимаси ва унинг шарҳидир. Чунончи, дастлабки қисмлари таржима, сўнгги бўлимлар тураларнинг шарҳидан иборат. Асар қўлёзмаси Қаршидан топилган бўлиб, ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Асарнинг яратилган пайти ҳам, Қарши қўлёзмасининг кучирилган даври ҳам номаълум; бирор ерида қайд этилмаган. Тахминларга кўра XII—XIII асрларга мансуб.

Тафсир тилида *з* лашишдан *й* лашишга бўлган фонетик яраён (*з > з > й*) акс этган. Шунинг учун унда бир сўзининг *з* билан бирга *з* ёки *й* ли шакли ҳам учрайди: қўзы—қўзы—қўйу (қўйи) каби. Бундай хусусият "Қисаси Абғузий" асарида ҳам кузатилади. Шунингдек, асар тилида ўғуз гуруҳ лаҳжаларига хос ҳодисалар ҳам мавжуд. Чунончи, сўз бошидаги *т* ундоши жарангли *д* га айланади: *дэгул*—эмас, *дэгрэ*—доира, чекка, *дүксэлэр*—(агар) тўксалар. Сўз охирида *-ғ* ва *-г* тушиши мумкин: *улу*—улуғ, *қапу*—эшик, *толу*—толы—тўлиқ, *элли*—50. Баъзан морфологияда ҳам шундай ҳодиса кузатилади: *өрэн*—кўрган (сифатдош шакли), *жўналиш* келишиги қисман *-а*, *-э* қўшимчаси билан ясалган: *йэрэ*—ерга, *ашақа*—пастга.

Асар лексик жиҳатдан "Қуталғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарлари тилига яқин. Бу асарлар луғатида қўлланилган кўҳна сўзларнинг катта гуруҳи ушбу ёдгорликда ҳам учрайди. Масалан: *асығ*—фойда, *ашну*—аввал, *ал*—ҳийла, найранг, *азу*—азу—ёки, *элиг*—қўл, *эт-өз*—тану жон, *йиг*—касаллик, *йумғы*—бари, *отру*—рўпара, *өрүң*—оқ, *баса*—сўнг,

¹ Қаранг: Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тафсира XII—XIII вв. М., 1963.

өгди — мақтов, *самчы* — элчи, *су* — лашкар, *тануғ* — хитмат, *тумлуғ* — совуқ ва б. Асар тилида синонимларнинг унумли фойдаланилган. Жумладан "аёл, хотин" маъносини *урағут, хатун, аврат, айал, киши, тиши* сўзлари, "қўл" маъносига *эл, элиг, қол, "шаҳар"* маъносига *эл, улук, кэнт, урам, шаҳар, шахристан* сўзлари қўлланилган ва б. Синонимик қатордаги сўзлар келиб чиқишига кўра тарихан турли тиллардан ўзлашган бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги синонимлар орасида *аврат, айал* сўзлари арабчадан, *кэнт* суғдчадан, *шаҳар, шахристан* тожик-форс тилларидан ўзлашган.

Синоним сўзларни жуфтлаш орқали ҳам янги маъно ҳосил қилинади: *эв-барқ* — *турар жой, қап-қазаш* — *қариндош-уруғ, қон-қардош, тоға-көзсүз* ёки *қарағу көзсүз* — *кўр, кэнд-улус* — *шаҳар, ортақ-эш* — *дўст, ўртоқ*. Мисоллар: *Эви-барқы байт-ул-муқаддасда эрди* — унинг уйи Байтул муқаддасда эди; *Қапы-қазашы тэрди* — Қариндош уруғларини терди (ийғди). *Укүш кэндлэр-улуслар бар эрди* — Кўп шаҳарлар бор эди.

Умуман туркий тафсир тили эски туркий тилнинг ўрганишда ўта қимматли манба бўла олади.

Аттуҳфа.¹ Араб тилида ёзилган ушбу асар туркий тил (қипчоқ тили) грамматикасига бағишланган. Унинг тўлими номи "Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия" ("Туркий тиллар ҳақида ноёб туҳфа") бўлиб, туркшуносликда қисқача қилиб "Аттуҳфа" деб атайдилар. "Аттуҳфа" бизгача бир нусхадагина етиб келган. Қўлёзма ҳозир Истанбулда сақланади. Асарнинг ёзилган даври, ўрни, муаллифи ҳақида бирон ерда қайд этилмаган. Муаллифнинг "Мен бу асарда қипчоқ тили (хусусиятлари)га асосландим, Чунки энг кўп қўлланадиган тил қипчоқ тилидир" деган маълумотига асосланиб, мутахассислар асар қипчоқларнинг салтанати даврида (XIII аср) Мисрда ёзилган деган фикрни айтадилар.²

"Аттуҳфа" уч бўлимдан иборат.

Биринчи бўлимда асарнинг яратилиш тарихи, қипчоқ тилининг товуш қурилиши ва имло хусусиятлари ҳақида қисқача маълумот берилади.

¹ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. Тошкент, 1968 (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов).

² Ўша асар, 5-6 (сўз боши).

Иккинчи бўлим араб-турк луғатидан иборат. Мазкур луғат бўлимида сўзлар араб лексикографияси қоидасига мувофиқ тартибда жойлаштирилган. Бу қойдага кўра тартибда сўзлар, бошида келган ҳарфларга қараб, алифбо тартибда гуруҳларга ажратилган (ҳамзали сўзлар, **ب** ҳарфлилар, **پ** ҳарфлилар, **ف** ҳарфлилар, **ق** ҳарфлилар бўлими... тоъ ҳарфлиларгача). Ҳар қайси бўлим яна ўз ичиде бир қанча (энди бош ҳарфларига қараб эмас, балки сўзларнинг маъносига қараб) гуруҳларга бўлинган. Бунда ҳам қатъий қоида бор: аввал исмлар, кейин феъллар келади (жумладан, сўз бошида ҳамза келган сўзлар қуйидаги гуруҳларга ажратилган: от ранглари, от асбоблари, ер ва унга боғлиқ нарсалар, ейиладиганлар, замон ва пайт, томонлар. Шундан сўнг феълларга ўтилади). Мана шу тартибда жойлашган сўзлар қаршисида уларнинг туркий таржимаси ҳам келтирилади. Мисоллар келтирамиз:

بط	اوردك	өрдәк (ўрдак)
بيت	اوي و او	уй ва э:в (уй)
تاب	قا پو	қапу (эшик)
بلا	كانت	кэнт (шаҳар, қишлоқ)

Луғатда ўша давр лексикасида мавжуд бўлган сўзларнинг катта қисми акс этган. Унда *қумған* // *көкэвур* (қумғон), *тавшан* // *қыйан* (қўён), *үлкэр* // *йәдикэр* (Ҳулкар) каби синонимлар ҳам, ҳатто сўзларнинг фонетик вариантлари ҳам, ўрни билан, келтириб ўтилган (жумладан, *а: вурчуқ* // *а: ғырчақ* (чарх), *тәлик* // *тәшик* (тешик) каби).

Асарнинг учинчи бўлимида туркий тилнинг грамматик қонун-қоидалари баён этилади. Мазкур бўлимда сўз таркиби, сўз ва шакл ҳосил қилувчилар, ҳар қайси туркумга хос категориялар, синтактик муносабатлар ва туркий тилнинг бошқа шу каби хусусиятлари ўша давр тилшунослиги нуқтаи назаридан таҳлил этилган. Маълум бир қоида айтилгач, мисоллар билан таъкидланади. Бу бўлимдан эски туркий тил грамматикасига оид жуда кўп материал олиш мумкин.

Умуман, "Аттуҳфа" туркий тилнинг мукамал илмий грамматикасидир. Шунинг учун ушбу асарнинг эски туркий адабий тилини ўрганишдаги аҳамияти катта.

Қисаси Рабғузий¹. XIV аср турк насрининг қимматли ёдгорликларидан бири Бурхон ўғли Насируддин Рабғузийнинг "Қисаси Рабғузий" асаридир. Рабғузий Хоразмдаги Работ ўғуз деган жойнинг қозиси эди. Бу ҳақда асар муқаддимасида шундай таъкидланади: "... Бу китобни түзгән, та'ат йолында тизгән, ма'сийат йабанын кэзгән, аз азуқлуғ, көп йазуқлуғ Рабат оғузының қазисы Бурхан оғлы Насируддин уруғы... андағ айтур". Рабғузий ушбу асарини мусулмон мўғул бекларидан бири Насируддин Тўқбуганинг илтимосига кўра ҳижрий 709 (мелодий 1309—1310) йилда ёзган. *Тажу-л-умара ва муҳиббу-л-улама бэглэр уруғы, йигитлэр арығы, улуг атлығ, қутлуғ зйтлығ, эзгү қылқлығ, ислам йарығлығ, моғул санылығ, мусулман динлығ, адамийлар инәнчи, мо'минлар күвәнчи, ҳимматы эдиз, ақлы тэгиз бэгимиз Насируддин Тоқбуга...*"

Муқаддимада таъкидланишича, Рабғузий пайғамбарлар ҳақида яратилган қиссаларнинг билимдони эди. У ўзига қадар яратилган қиссаларнинг ишончлиларини ҳам, аниқ бўлмаганларини ҳам яхши биларди. Шунинг учун ундан улуг анбиёлар ҳақида асар ёзиб беришини илтимос қиладилар. *"Тарих йүз эллиниң аввалыда қасуд битилди-ким, пайғамбарлар қиссаларынға ғайат рағбатым бар. Тэкмэ йэрдэ тэкмэ ким эрсэдэ булынур ба'зисы мустақим бар, ба'зисы нāмустақым. Бир анчасы муқаррар ва бир анчасы мубаттар бар. Бир азының сөвлэри кэсүк бар, бир азының мақсудлары өксүк. Эмди сәнүң зиммаңдын чықған, қаламуңдын ақған, китабатма сэниң, ибаратма сэниң болуб бизгэ "Қисасу-л-анбийа" болса, оқумиқға кэрэклиг, өгрәнмэкгэ йарағлығ болғай эрди, тэб илтимās йаңлығ шāрат болды эрсэ, нэчэмэ өзүмни ул ишкэ лайық, ул амалға мувафиқ эрмэсин билмиш эркән өзүмни ағырлаб нафса сақламыш болуб оғур болсун тэб бу ишкэ оғрадымыз."*

"Қисаси Рабғузий"нинг турли даврларда кўчирилган қўлёзмалари бизгача стиб келган. Мавжуд қўлёзмаларнинг энг эскиси ХУ асрга мансуб бўлиб, ҳозир Британ музейида сақланмоқда. Эски қўлёзмалардан яна бири Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида

¹ Насируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. I—II (Нашрга тайёрловчилар: Э. Фозилов, А. Юнусов, Ҳ. Дадабоев). Тошкент, 1990—1991.

С—245 рақами остида сақланмоқда. У XV—XVI асрларда кўчирилган деб тахмин қилинади.

Асарнинг бошқа қўлёзмалари кейинги асрларда кўчирилган бўлиб, уларнинг тили вақт тақозосига кўра узгариб борган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида асар Тошкент, Қозон шаҳарларида литография шосида ҳам бир неча бор нашр қилинган.

Хусрав ва Ширин.¹ XIV аср туркий адабиётининг муҳим асарларидан бири Қутбнинг "Хусрав ва Ширин" достонидир. Асар Низомийнинг шу номли достонига ухшатма тарзида яратилган. Унинг бизгача бир қўлёзмаси сақланган холос (ҳажми 280 саҳифа). Қўлёзма 1383 йилда Мисрда кўчирилган бўлиб, ҳозир Париж Миллий кутуб-хонасида сақланмоқда.

Қутб ўз достонини Олтин Ўрда хонларидан бири Тинибекка бағишлайди. Асар 90 бобдан иборатдир.

Асар тили фонетик, лексик, морфологик жиҳатдан ўзи билан деярли олдинма-кетин Олтин Ўрда адабий муҳитида яратилган Хоразмийнинг "Муҳаббатнома"си, 1391 йилда Мисрда яратилган Сайфи Саройининг "Гулистон" асарлари тилидан фарқланади. Асар тили эски туркийдан эски ўзбек тилига ўтиш жараёнини акс эттирган дейиш мумкин. Унинг тили ҳақида тасаввур туғдириш мақсадида асардан қуйидаги шеърини парчани келтирамыз:

Нэтэг шаҳ тапғыңа бир барға-мэн тэб
Бу көңүл қазғусыны тарға-мэн тэб
Көрүб көңлүм ким асру рағбатым бар
Буйурды ким қатылан эмди эй йар
Раван эй Қутб тәркин кэч болур бил
Нэ билгэйлэр сэни сөвлэтмэсэң тил
Низамий назмы йаңлығ түз сөзүңни
Анын билгүт ханыңға бу өзүңни
Ханым бирлэ малика атыңа бир
Китабы қылғуқа қыл тэди тадбир

Наҳжу-л-Фарадис². XIV аср туркий насри намуналаридан бири Маҳмуд бин Али бин ас-Саройининг "Наҳжу-л-Фарадис" асаридир. Бунинг маъносини асар сўнгида берилган қуйидаги жумладан билиш мумкин: Бу китобкэ Наҳжу-л-Фарадис дэйү исм қылынды ма'нисы учмақлар-

¹ Қаранг. Наджип Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, книга I, М., 1979.

² Қаранг: Наджип Э. Н. Уша китоб, 51—67-б.

ның ачуқ йолы тэмэк олур (Бу китобга "Нахжу-л-Фарадис" деб исм берилди, маъноси жаннатларнинг очик йўли демак). Асар 1357—1358 йилда Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой шаҳрида битилган.

Асарнинг бизгача бир қанча қўлэмаси сақланган. Улар Истанбул, Қрим (Ялта), Қозон ва Санкт-Петербургда сақланади. Булар орасида энг мукаммали ва қадимийлари Истанбул ва Қрим нусхаларидир. Қозон ва Санкт-Петербургда сақланаётганлари бирмунча кейинги асрларга мансуб бўлиб, тўла ҳажмли қўлэмалар эмас. Асарнинг айрим қисмларидир.

"Нахжу-л-Фарадис" ҳар қайсиси ўн бўлимдан иборат бўлган тўрт бобдан ташкил топган. У исломнинг қонуноқоидалари, мусулмонликнинг фарзлари ҳақида маълумот берувчи диний-ахлоқий характердаги асар бўлиб, этнографик, тарихий маълумотларга бой. У тил ёдгорлиги бўлибгина қолмай, балки туркий адабиёт тарихини ўрганишда ҳам қимматли манбадир. Асар содда тилда ёзилган. Айрим мисоллар келтирамиз:

Тақы қўрағуси эрди "Яна куёви (ҳам) эди"
Бу қўлни мэн ызмадим "Бу қўлни мен юбормадим"
Ахшам болмышда кэдин "Оқшом бўлгандан кейин"
Эвўмгэ бардым "Уйимга бордим"
Бу йауққ йёрда турур "Бу яқин ерда турур"
Бир қач тэвэ "Бир қанча туя"

Муҳаббатнома¹. Хоразмийнинг мазкур асари 1353 йилда яратилган бўлиб, дунёвий адабиётнинг энг ажойиб намуналари қаторида туради. Бизгача асарнинг уйғур ва араб ёзувларида кўчирилган бир қанча қўлэмаси этиб келган. Уйғур хатидагиси уларнинг энг қадимгисидир. У 1432 йилда Яздда Мансур бахши кўчирган мажмуададир. Мажмуага "Муҳаббатнома"дан ташқари "Сирожу-л-қулуб", "Роҳату-л-қулуб", "Масъала китоби" каби насрий асарлар, Лутфий ва бошқа бир қанча ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг ғазаллари, айрим тўртликлар, ҳошияга эса Камол Исфохонийнинг форсий девони киритилган². Мажмуа ҳозир Британ музейида сақланмоқда (тартиб рақами Ог8193).

¹ Қаранг: Щербак А. М. Огуз-наме. Махаббат-наме. М., 1959. С. 113—170.

² Ўша асар, 115—123-б.

Қўлэммада "Муҳаббатнома" достонидан кейин унинг кўчирилган санаси шундай қайд этилади: Тамам болды Муҳаб (б) атнама китабы. Қутлуғ болсун тарих сәкиз йуз отуз бәштә чычқан йыл ражаб айның алтысында Йазд шаҳрында Мир Жалал(ид)дин буйурған үчүн бу фақир Мансур бахшы бит(и)ди.

Асарнинг бошқа нусхалари араб ёзувидадир. Араб ёзувли нусхалардан бири ХУІ аср бошларига (1508—1509) мансуб, Қўлэмма Британ музейида Ad. 7914 рақами остида сақланади. Бу қўлэмаси илм дунёсига дастлаб топилган нусхадир. Ганжай, А. Шчербак, А. Нажиб дастлаб мана шу юқорида тилга олинган икки қўлэмма асосида нашрлар эълон қилдилар. Кейинчалик асарнинг араб хатидаги яна икки қўлэммаси маълум бўлди. Турк олими У. Сартқая мазкур нусхаларни нашр эттирган. Мазкур икки қўлэмма тўлиқ эмас.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ ТУРКИЙ ДИАЛЕКТЛАР ҲАҚИДА

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асари эски туркий тилнинг диалектал хусусиятларини ўрганишда қимматли манбадир. Мазкур асарда, ўрни билан, диалектлар орасидаги фарқлар, уларнинг фонетик, лексик-семантик, морфологик жиҳатлари баён этилади. Муаллиф таъбири билан айтганда, унда "Ҳар бир қабилянинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар тузилган" (I, 47).

Маҳмуд Кошғарий диалектларнинг катта бир гуруҳини (бу ўринда етакчи диалектларга асосланган адабий тил назарда тутилади) "турк", маълум бир диалект, қабила, уруғларни уларнинг номи билан (жумладан, ўғуз, қипчоқ, чигил ва б.) умумлаштиради. Ора-орада уларнинг етакчи диалектлардан (яъни "туркча"дан) фарқли томонлари, ўзига хосликлари қайд этиб ўтилади.

Сўғдақ, канжак, арғулар, хўтанлилар, тубут ва тангутларнинг баъзилари сўғдча ва туркча сўзлашувчилар гуруҳига киритилган. Муаллиф туркча ва сўғдча сўзлашувчилар ҳақида гапириб, уларнинг тилида "бузқлик бор"лигини қайд этади (I, 65). Чамаси бу ўрнида мазкур икки тилли халқларнинг туркий тилни бузиб гапиришлари назарда тутилган.

Қуйида девонда берилган диалектал хусусиятлар ҳақидаги маълумотлар устида тўхталамиз.

Диалектлардаги ушбу фонетик хусусиятлар кўрсатилди. Турклардаги сўз бошида келувчи *й* ўғуз ва қипчоқларда тушиб қолади ёки *ж*¹ (эҳтимол *ч*?)га айланади: йэлкин — элкин "мусофир"; йылығ суу — ылығ суу "илиқ сув"; йинжү (йинчү) — жинжү (чинчү) "дур, марварид"; йугду — жуғду (чуғду) "туянинг узун юнги" (I, 67); йэтги — жэтги (чэтти) "етишди"; йундум — жундум (чундум) "ювиндим" (II, 364), йиги — жиги (чиги) "пишиқ" (III, 249). Кошғарийнинг таъкидлашича, "турклар билан ўғузлар орасидаги бу хусусият ўзгармовчи, доимий бўлган" (II, 364).

Сўз бошидаги *м* ни ўғузлар, қипчоқ ва суворинлар *о* га айлантирадилар: *мэн* — *бэн* "мен", *мүн* — *бүн* "шўрва" (I, 67).

Сўздаги *т* ни ўғузлар ва улар яқинидагилар *о* га айлантирадилар: *тэвэй* — *дэвэ(й)* "туя", *өт* — *өд* "тешик" (I, 67); *тақы* — *дақы* "тагин" (II, 227).

Туркий қабилаларнинг кўпгина сўзларидаги *э* ўғузларда *т* га айланади: *бүгдэ* — *бүктэ* "ханжар", *йигдэ* — *йиктэ* "жийда" (I, 67).

Сўз ўртаси ва охирида келган *й* ни арғулар *н* га алмаштирадилар: *қой* — *қон* "қўй", *чығай* — *чыған* "камбағал"; *қайу* — *қану* "қайси" (I, 67).

"*э* билан *о* махражлари орасидаги" (I, 68) ни ўғузлар ва уларга яқин турувчилар *э* га айлантирадилар: *эв* — *эв* "уй", *ав* — *ав* "ов" (I, 68).

Ўғуз ва қипчоқлар (халачларнинг бир тоифаси) сўз бошидаги *қ* ни *х* га айлантирадилар: *қайу* — *хайу* "қайси" (III, 237), *қызым* — *хызым* "қизим", *қанда* — *ханда* "қаерда" (III, 238).

Тиш-тиш *з* ли сўзларни қўллашда Маҳмуд Кошғарий туркий диалектларни уч гуруҳга бўлади:

1) Тиш-тиш *з* билан сўзловчилар. Буларга чигил ва бошқа туркий қабилалар киритилади. Жумладан "чигилча" деб кўрсатилган сўзлар: *бозун* "халқ" (I, 379), *азын* "бошқа, бўлак" (I, 105).

2) Ягмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қай, жумул ва ўғузлар *й* га айлантирадилар. ҳеч маҳал *з* билан

¹ Девонда *ч* билан *ж* бир ҳарф воситасида (э) ифода этилган. Нашрга тайёрловчилар бу ҳарф билан келган сўзларни *ж* билан, яъни йинжү, жығай шаклида транскрипция қилганлар (қаранг: I, 67). Назаримизда бундай сўзларни йинчү шаклида транскрипция қилиш маъқулга ўхшайди. Чунки туркларда *ж* лашиш кейинги ҳодиса. Қадимда унинг ўрнида *ч* келган.

ўзламайдилар; *қазық* — *қайық* "қайин дарахти", *қазын* — *қайын* "қайнаға" (I, 68), *азрық* — *айрық* "ажриқ, бир ўт" (I, 136), *базрам* — *байрам* "шодлик куни" (I, 447).

Айрим ўринларда бу диалектлар "з ни й га айлантирадилар" деб кўрсатилган: *бозун* — *бойун* "жамоа" (III, 183), *кэзүк* — *кэйүк* "намат ва кигизлардан қилинган ёмғир ёпинчиги" (III, 182).

3) Қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилалар *з* га айлантирадилар: *азақ* — *азақ* "оёқ", *тозды* — *тозды* "тўйди" (I, 68), *қазын* — *қазын* "қайин" (I, 383).

Шунингдек, ўғузлардаги *й* ни қипчоқлар *з* га айлантирадилар: *өйлэ* — *өзлэ* "пешин" туш вақти" (I, 137).

Ўғуз ва қипчоқларда товуш тушиш ҳодисаси кузатилади: *тамғақ* — *тамақ* "бўғиз", *чумчуқ* — *чумуқ* "олақарға", *бараған* — *баран* "бораверадиган", *ураған* — *уран* "ҳадеб ураверадиган" (I, 69).

Диалектларда, Кошғарийнинг мисол келтиришига кўра, *ч* нинг *ж* га (сирғалувчи) кўчиши [эринч — эринж "маишат", фароғат" (I, 152)], жаранглининг жарангсизлашуви [бышық — ягмоларда *бышығ* "пишиқ" (I, 360)] каби фонетик параллелизмлар, шунингдек, метатеза [қошны ўғузларда қоншы "қўшни" (I, 408)] ва бошқа фонетик ҳодисалар ҳам кузатилади.

Морфологик хусусиятлар. Девонда ўша давр диалектлари орасидаги морфологик ўзига хосликлар ҳам ёритилган.

Жумладан, кўпчилик туркларда буйруқ бирлик учун *бар*, *икки киши бўлса, барыңлар иккигү* (икковингиз боринг), *кўплик учун барыңлар қамуғ* шаклида қўлланилган. *Барың* шакли ҳурматни ифодалаган. Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *бар*, кўпликда эса *барың* дейдилар. Ҳурмат маъносида *барыңыз* дейдилар (II, 51).

Турклар ўтган замонда ҳурмат маъносида *бардыңыз* дейдилар. Ўғузлар эса буни фақат кўпликда (ҳаммангиз бордингиз) қўллаганлар (II, 52).

Феълнинг ўтган замон шаклини ҳосил қилишда диалектлар икки гуруҳга ажралади: ягмо, тухси, чигил, арғу, уйғур, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар *-ды*, *-ди* // *-ты*, *-ти* аффиксини қўшиб ясайдилар: *барды* "борди", *кэлди* "келди" каби. Бу шакли ўғуз ва қипчоқларнинг баъзилари — суворинлар *-дук*, *-дук* аффикси орқали ясанганлар. Буларда бирлик ва кўплик шаклда фарқ қилмаган:

мэн йа қурдук "мен ёй қурдим", *биз йа қурдук* "биз ёй қурдик" (II, 64), *ол кэлдук* "у келди", *биз кэлдук* "биз келдик" (II, 65). Бўлишсиз шаклини ҳам солиштиринг: *бармады* (туркларда) — *бармадук* (ўғузларда) "бормади" (II, 66).

Феълнинг келаси замон шакли ўғузларда қисқарган аффикс орқали ясалган: бошқа туркларда *барырман* — ўғузларда *барыран* "бораман", бошқаларда *йа қурар-мэн* — ўғузларда *йа қурарын* "ёй қураман" (II, 68).

II шахс бирликда шахс-сон *-ң* аффикси билан ясалган: *тапындың*. Баъзи аргулар тилида *у-ғ* (-г)га айлантирилган: *тапындуғ* "топиндинг", *сэн аны қачурдуғ* "сен уни қочирдинг" (II, 194).

Чигил, қашғар, аргу, барсаған, уйғур ва юқори Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси-ғучы, -гүчи // -қучы, -күчи аффиксли сифатдошни қўллаганлар: *қапғучы* "ўғирловчи" суғгарғучы "суғарувчи", *сағқучы* "соғувчи" (II, 55). Ўғуз, қипчоқ, яғмо, уғроқ, суворин, бажанак, то русларгача бўлганлар унинг ўрнида сифатдошнинг *-дачы, -дэчи* // *-тачы, -тэчи* аффиксли шаклини қўллаганлар: *бардачы* "борувчи", *турдачы* "турувчи" (II, 53).

Чигил, яғмо, тухси, аргу, уйғур, то юқори Чингача бўлган ҳамма қабилаларда "исми замон", "исми макон" феъл ўзагига *-ғу, -гү* // *-қу, -кү* аффикси қўшиб ясалган бўлса, ўғузлар, қипчоқ, бажанак, булғорларда феълнинг буйруқ шаклига *-асы, -эси* аффикси қўшиб ясалган: *Бу йа қурғу оғур эрмэс — Бу йа қурасы оғур тэгул* "Бу ёй қурадиган пайт эмас", *Бу турғу йэр эрмэс — Бу турасы йэр тэгул* "Бу турадиган жой эмас" (II, 71).

Лексик хусусиятлар. Маҳмуд Кошғарий ўз давридаги диалектларнинг лексик хусусиятларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган. Мазкур асарда ўша даврда истъеъмолда бўлган сўзлар ўрин олган бўлиб, умумхалқ тилининг лексик бойлиги акс эттирилган. Айрим ўринларда туркий бўлмаган сўзлар ҳам (жумладан, суғдча) келтириладики, бу эса ўзлашган сўзларнинг маълум қисми ҳам луғатдан ўрин олганини кўрсатади. Муаллиф сўзларни изоҳлар экан, ўрни билан уларнинг қайси бир диалектга мансуб эканлиги, диалектлардаги ўзига хос маъно хусусиятлари ва бошқа муҳим томонлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Бу эса ана шу сўзнинг диалектал табиатини очиб беради.

Шу ўринда Маҳмуд Кошғарий томонидан маълум бир диалектга мансуб деб изоҳланган сўзлардан келтирамыз.

Ўғузлар қўллайдиган сўзлар: *ашақ* "тубан, қуйи" (I, 97), *алық* "қуш тумшуғи" (I, 98), *экин* "экин, экин экиладиган ер" (I, 107), *үйэз* "кичик чивин" (I, 112), *арсу* "ҳар бир жўн нарса" (I, 48), *жар* (*чар*) "вақт" (I, 312), *чэр* "рўпара" (I, 312), *эндэк* "сатҳ" (I, 130), *өркэн* "қайиш" (I, 132), *эйлэ* "шундай" (I, 137), *этрак* "ранги сариқ одам" (I, 127), *памуқ* "момиқ, пахта" (I, 360), *төлэк* "тинч ва оғир киши" (I, 368), *сынду* "қайчи" (I, 395), *қарыччақ* "чумоли" (I, 460), *сэчэ* "чумчуқ" (III, 238) ва б.

Чигиллар қўллайдиган сўзлар: *уд* "сигир" (I, 80), *ажуи* "дунё" (I, 106), *үзи* "икки тоғ орасидаги кенг йўл" (I, 116), *айбаң* "кал" (I, 139), *өтки* "эваз, бадал" (I, 149), *чэкэк* "чечак касаллиги" (I, 369), *саман* "сомон" (I, 392), *қучғунды* "пиёз" (I, 454).

Қарлуқча сўзлар: *улычым* "ўғилчам, қароғим" (I, 86), *суғут* "сузма" (I, 337), *ыт кэрди* "ит вовуллади" (II, 15)

Қипчоқча сўзлар: *өкил* "кўп" (I, 103), *аба* "айиқ" (I, 113), *сулақ* "қора жигар" (I, 390), *ажан* "икки елканли кема" (I, 144).

Аргуча сўзлар (арғулар икки тилда сўзлашувчилар деб кўрсатилади — I, 65): *узлуқ* "оғил, молхона" (I, 124) *изрик* (< ирик) "қаттиқ нарса" (I, 128), *оғла* "ёш йигит" (I, 149), *қыз киши* "бахил одам" (I, 315), *бүк* "бурчак" (I, 321), *чигит* "пахта уруғи, чигит" (I, 337), *көзэж* "кўза" (I, 341), *қазық* "ёғоч идиш" (I, 363), *тудрыч* "тўнг" (I, 422), *баштар* "ўроқ" (I, 424), *битрик* "писта" (I, 441).

Яғмоча сўзлар: *чарун* "чинор дарахти" (I, 392), *чигнэ* "сурги" (I, 408).

Булғорча сўзлар: *ауус* "мум" (I, 91).

Барсағанча сўзлар: *арығ* "чодир пардаси" (I, 94), *түнэк* "зиндон" (I, 387), *сөкти* "кепак" (I, 394), *ачы* "кекса хотин" (I, 114).

Қашқарча сўзлар: *сибүт* "кашнич" (I, 337), *бутық* "кичик меш" (I, 358).

Туркманча сўзлар: *қарыт* "ўғирлаш, талаш" (I, 338), *тақуқ* "товуқ" (II, 330).

Канжакча сўзлар: *кэнбэ* "бир ўсимлик" (I, 393), *көркэ* "ёғоч коса" (I, 405).

Девонда бир гуруҳ сўзлар бир қанча диалектлар учун умумий бўлган деб кўрсатилади. Жумладан, қуйидаги сўзлар ўғуз ва қипчоқларда қўлланиши таъкидланган: алығ "ҳар нарсанинг қайтарилиши" (I, 95), арық "ориқ, заиф" (I, 97), чуфга (чууға?) "йўл бошловчи, раҳбар" (I, 400). Ёки яна мисолларни кузатинг: эмәк "нон" (яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва қипчоқлар сўзи) (I, 126), урға "катта дарахт" (ўғуз ва арғуча) (I, 148), бәнәк "уруғ" (арғу ва баъзи диалектларда) (I, 367).

Айрим сўзлар бир диалектда маълум бир шаклда бўлса, иккинчи диалектда унинг ўрнида бошқа сўз қўлланилган. Бу нарса Маҳмуд Кошғарий томонидан ҳам алоҳида қайд этилган. Масалан, бошқа турклар идиш, коса, пиёлани айақ десалар, ўғузлар унинг ўрнида жанақ (чанақ) сўзини қўллаганлар (I, 112), турклар азын (бошқа, бўлак) десалар, ўғузлар азруқ деганлар (I, 124), бошқалар камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнатни үстәм, ўғузлар эса сахт деганлар (I, 131), турклар алмыла (яъни олма) десалар, ўғузлар алма сўзини қўллаганлар (I, 150), бошқа турклар ҳар бир оқ рангни өрүң, ўғузлар ақ // а:қ деганлар (I, 153) бошқалар шароб, мусаллас, майни сүчик, Ила водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни қызыл сүчик деб атаганлар (I, 387). Кўпчилик турклар чықты десалар, яғмо, тухси, ябоқу, қипчоқ ва баъзи туркман уруғлари худди шу маънода ташықты сўзини қўллаганлар: Эр әвдин ташықты "Одам уйдан ташқарига чиқди" (II, 131).

Лексик қатлам орасида бир диалектда маълум маънода, бошқасида иккинчи маънода қўлланувчи сўзлар ҳам бўлган: Чигил турклариди улуш сўзи "қишлоқ" маъносида қўлланилган бўлса, Баласағун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулар тилида "шаҳар" маъносини англаган (I, 94), бошқа туркларда иңәк сўзи "сигир" маъносида қўлланилган бўлса, ўғузлар тошбақанинг урғочисини шу сўз билан атаганлар (I, 135), бошқалар ошхонани ашлық, ўғузлар боғдойни ашлық деганлар (I, 137), бошқа турклар бургутни ва Муштарий юдзуини қара қуш деб атаган бўлсалар, ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам шу сўзни қўллаганлар (I, 319). "Кәнд — ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида

вилоятдир" (I, 330), бошқа турклар қурт (ҳашарот)ни қурт деганлар, фақат ўғузлар бўрини шундай деб атаган (I, 328), бошқалар одамлар орасидаги шодлик ва кулгини базрам, ўғузлар ҳайит кунини байрам дейдилар (I, 447). Турклар сән сўзини кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан қўллаганлар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларни сиз деганлар. Ўғузлар эса, аксинча, катталарга сән, кичикларга сиз, деб қўллайдилар. Кўпликда ҳам шуни ишлатганлар (I, 326). Кўпчилик туркларда чапылды сўзи "сувалди, чапилди" маъноларини англаган бўлса, уйғурларда бу сўз "бўйнига урмоқ" маъносидадир (II, 135).

Полисемантик сўзларнинг баъзи бир маънолари айрим диалектлардагина амал қилган. Чунончи, ўғузларда чақды сўзининг "эшиттирди, айтди" маъноси ҳам қўлланилган: ол сөзүг аның қулаққа чақды "у сўзни қулоғига эшиттирди" (II, 24). Соқды (майдалади; чўқиди; чақди) сўзининг "чақмоқ" маъноси ўғузларга хосдир: аны йылан соқды "уни илон чақди" (II, 26).

Бир гуруҳ сўзлар диалектларда услубий жиҳатдан ҳам чегараланган эди. Жумладан, қылды салбий маънода ҳам қўлланилгани сабабли, ўғузлар ундан қочиб, унинг ўрнида этти сўзини қўллайдилар: эр йүкүнч этти "одам намоз ўқиди". Турклар эса қылды сўзини қўллаганлар (II, 33). Ёки турклардаги тэкинди — "эришди, муяссар бўлди" маъносидаги сўзни, девон муаллифининг ёзишича, ўғузлар "ёқтирмайдилар" (II, 166).

Ўзлашган сўзларнинг миқдори бўйича ҳам диалектлар орасида фарқ бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги маълумотида ҳам кўрамиз: "Ўғузлар форсийлар билан аралашгач, баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсийча сўзлар қўллай бошладилар: қумған ўрнида офтоба; бақан ўрнида қалыда (бўйин тумор)" (I, 406).

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ёдгорликларнинг ёзув ва товуш хусусиятлари эски туркий тилда ёпиқ э унлиси ҳам фарқланганидан далолат беради. Мазкур унли олд қатор э нинг торайиши нати-

жасида унга эш (вариант) сифатида шаклланди. Юмшоқ, ўзак, шаклларнинг маълум қисмида сўз боши ва сўзнинг биринчи бўғинидаги э ёки и эски туркий тилда э га айлана бошлади. Қадимги туркий тилда *эт* — эски туркийда *эт, эб* — *эв, эл-ил* — *эл, эш-иш* — *эш, йэр-йир* — *йэр, йэти-йити* — *йэти "Т", бэг* — *бэг* каби. Шунинг учун ҳам эски туркий тилда унлилар сони қадимгидан битта ортиқ: *а, э, э, ы, и, о, ө, у, ү*.

Араб хатида ёдгорликлар тилидаги тўққиз унли уч ҳарф ва ҳаракатлар билан ифода этилган: 1 ҳарфи *а, э* билан бирга *э* ни, *و* ҳарфи *о, ө, у, ү* ларни, *ي* эса *ы, и* билан бирга *э* ни ҳам англатган. Уйғур ёзувида бу унлилар тўрт хил шакл воситасида ифода этилган: *а—э—э; ы—и—э; о—у; ө—ү*

Эски туркий тилда ҳам бирламчи чўзиқ унлилар фарқланган. Бундай чўзиқлик ёзма ёдгорликларда ҳам маълум даражада акс этган. Жумладан, уйғур хатида чўзиқлик ҳарфларни иккилантириб ифода этилган. "Қутадғу билиг"нинг уйғур ёзуви Вена қўлёзмасида ана шундай чўзиқликни кузатамиз: *ө:ч* "ўч", *у:з* "ҳунарманд", *қо:ш*—"қўшмоқ", *тө:р* "уйнинг тўри", *қу:ш* "қуш", *ту:ш* "туш" каби. Араб хатида чўзиқлик алифу мадда (آ) ва қўш алиф (اا), баъзида унлиларни тўлиқ ифодалаш билан ифода этилган. Жумладан, Маҳмуд Кошгарий бир қатор сўзларни қўш алиф билан келтиради: *چا:ч* "оч", *اا:ш* "ош, овқат", *اا:в* "ов", *اا:л* "ҳийла", *اا:й* "ой" каби.

Ёдгорликларда чўзиқлик доимо ёзувда фарқланмаган. Ёзувда фарқланмаган бўлса ҳам улар, ўрни билан, чўзиқ талаффуз қилинаверган. Шу билан бирга, чўзиқлик қисқа ёки оддий товушга айлана олиши мумкин бўлган. Шунга кўра чўзиқ унлиларни оддий унлиларнинг фонетик варианты сифатида қараш тўғрироқ бўлади.

Консонантизм борасида ҳам эски туркий ёдгорликлар тили қадимги туркий ёдгорликлар тилидан маълум жиҳатлари билан фарқланади.

XI—XIV аср ёзма ёдгорликлари тилида жарангсиз *п, т, с, ш, ч, қ, к, х* ундошлари, жарангли *б, в* (~ *ш*), *д* (~ *з*), *з, ж, ғ, г* ундошлари, *м, н, ң, р, л, й* сонорлари, шунингдек, ўзлашган сўзларда *ж, ф, ҳ* ундошлари мавжуд.

Ҳозир биз *в* деб ўқийдиган товуш ёдгорликлар тилида икки хил: *лаб-лаб* (*в*) ва *лаб-тиш* (*ш*) товуши сифатида фарқланган. Бу даврда *ш* стакчи бўлиб, *у, в* га вариант сифатида қўлланилган: *в-ш*. Шунингдек, эски туркий тилда тишора *з* ундоши ҳам мавжуд бўлиб, *у, д* га вариант сифатида қўлланилган: *д-з*.

Араб хатида *б* билан *п, к-г, ч-ҳ* ундошлари асосан бир хил ҳарфлар билан ифода этилган (*ب, ک, چ*). "Қутадғу билиг", "Девону лугатит турк", "Тафсир", "Муқаддамату-л-адаб"да *в* дан фарқли ҳолда *ш* учун алоҳида ҳарф бор (*ف//ف*). Эски туркий тилнинг дастлабки ёдгорликларида ("Қутадғу билиг", Девон каби) ўзлашган сўзларда учровчи *ж* учун ҳам махсус ҳарф (*ج*) қўлланилган: *اژون* ажун "дунё". Кейинчалик мазкур *ж* ўрнида *ч* учрайди (ачун).

Уйғур хатида *б-п, в-ш, с-з, т-д, к-г, қ-ғ-х, ч-ж-ж* лар ёзувда фарқланмаган. Ўрни билан, *у* ёки бу товуш сифатида ўқилаверган.

Урхун-энасой ёдгорликлари тилида сўз бошида келувчи *б* эски туркий ёдгорликлар тилида *м* га айланган: *буң—муң* "мунг", *бән—мән* "мен", *биң—миң* "1000" каби.

Сўз ўртаси ва охирида келувчи *б* эса *ш* (баъзан *в*) га айланади: *эб—эв* // *эв* "уй", *аб—ав* // *ав* "ов", *суб—сув* // *сув* "сув", *табар—та ш вар* // *тавар* "мол, товар" ва б.

Урхун-энасой битигларидаги назаллашган *й* бу даврда *й* га айланган: *қон—қой* "қўй", *чығай—чығай* "камбағал".

Урхун ёдномаларида фақат *қ* билан келувчи сўзлар бу давр тилида *қ* билан ҳам, *х* билан ҳам учрайди: *қаған* — *хақан* "хоқон", *қалық* — *қалық* // *халық* "осмон", *қалы* — *халы* // *қалы* "агар", *қатун* — *хатун* "хотин" каби.

Эски туркий ёдгорликлар тилида *д* лашишдан *й* лашишга ўтиш жараёни акс этган. Эски туркий тилнинг дастлабки ёдгорликларида *д-з* билан қўлланувчи сўзлар кейинги давр ёдгорликларида *з* ҳамда *й* билан келади: *адақ-азақ-айақ*; *эдгү-эзгү-эзгү-эйгү*. Ҳатто баъзи асарларда бир сўзнинг *д* // *з* // *з* // *й* ли вариантлари учрайди. Масалан, "Тафсир"да: *эдгү* // *эзгү* // *эйгү*. Бу хусусиятлар манбалар тилида *д* лашишдан *й* лашишга силжиш жараёни акс этганлигидан далолат беради.

Эски туркий тилда араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларда қуйидаги хусусиятлар кузатилади:

Сўз бошида *n, g, l, z, v, p, d* ундошлари кела олади *панд* "панд", *ганж* "ганж", *Луқман* — исм, *заҳмат* "заҳмат", *ду'а* "дуо", *вафа* "вафо", *рабат* "работ" каби.

Ўзлашган сўзларда *ҳ, ф, ж* ундошлари ҳам учрайди: *шаҳим* "шоҳим", *насиҳат* "насиҳат", *испаҳсалар* "сипаҳсалар", *фида* "фидо", *ажун* "дунё".

Турклар ўзлашган сўзлардаги 'айн (ع) ни талаффуз қила олмаганлар. Бу товушни улар туркчалаштирганлар: *-ақл* "ақл", *-асл* "асл", *-умур* "умр" ва б. Шунингдек, турклар ўзлашган сўзлардаги *ص ظ ط ض* ларни ҳам талаффуз қила олмаганлар. Уларни *t, c, z*, сифатида талаффуз қилганлар. Лекин ўзлашган сўзларга ёзув принциплари ўқулланган, яъни арабчада қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилган. Мисоллар: *مثل* масал, *مەراس*, *نظام* низам, *سابا* саба, *صفا* сафа.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Эски туркий тилда сингармонизм қонуни (унлилардаги танглай ва лаб уйғунлиги, ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги) амал қилгани сабабли ўзакка қўшилувчи аффиксларнинг ҳам фонетик вариантлари мавжуд. Жумладан, от ясовчи *-ғ* нинг юмшоқ *-г* варианты ҳам бўлган. Ўзакнинг табиатидан келиб чиқиб, у ёки бу варианты қўшилган. Масалан, *айт* сўзи қаттиқ бўлгани учун унга *-ғ* қўшиб янги сўз — *айтығ* (сўроқ) ясалган. Ёки *үтүг* (дазмол) сўзи тарихан *от* (олов)га эмас, балки *үт-* (қизитмоқ, куйдирмак; Навоийда *үт* — каллани ўтга тутиб, тукини тозалаш) сўзига боғланади. Шунинг учун унга аффикснинг юмшоқ *-г* варианты қўшилган. *От* га боғланганда эди, унга *-ғ* қўшилган бўларди, чунки *от* қаттиқ ўзак. Сўз ва аффикс орасидаги бундай уйғунликни кўрсатувчи мисоллардан истаганча келтириш мумкин: натижаси бир — сингармонизм қонунига амал қилинган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилимизда сингармонизм, маълум даражада, чекланган бўлишига қарамай, туркий тилнинг қадимий хусусиятини кузатиш мумкин. Масалан, *ўтоқ* сўзида *қ* нинг қўшилганлиги табиий, чунки *ўт* (ўсимлик) тарихан қаттиқ ўзак (*от*). "Ўтказиб қўймоқ" маъносидаги *ўтказ* сўзига юмшоқ-каз қўшилади, чунки *ўт-* (*от*)

юмшоқ ўзак. "Дарахт ўтқазмоқ" маъносидаги *ўтқаз* сўзида эса-қаз келади, бунинг сабаби *ўт* (*от*) қаттиқ ўзакдир. Ёки *ташқи*, *ички* сўзларидаги *-ки* билан *-қи* бир аффиксининг икки хил вариантидир: таш сўзи қаттиқ бўлгани сабабли унга *-қи*; *ич* сўзига эса, аксинча, *-ки* қўшилади. Лекин *қишки*, *ёзги* сўзларида уйғунлик бузилган — уларга уринсиз ҳолда юмшоқ *-ки*, *-ги* қўшилган. Бу ҳозирги ўзбек тилида сингармонизмнинг бузилганлиги натижасида содир бўлган. Аммо сингармонизмни сақлаган бошқа туркий тилларда ушбу сўзлар *қишқи*, *йазқи* шаклидадир.

Энди ҳозирги *тенгқур* сўзига эътибор берайлик. Ушбу сўздаги *тенг* — юмшоқ, *қур* — қаттиқ морфема. Тарихан юмшоқ ўзакка аффикснинг қаттиқ варианты қўшилмаган. Демак, бу сўздаги *қур* қўшимча эмас, мустақил сўз бўлиб чиқади¹. Яъни *тенгқур* тарихан қўшма сўзидир. *Қур* ҳам "тенг" маъносини билдирган: *тенг* + *тенг* = *тенгдош*.

Кўринадики, тил тарихида аффиксация усули билан сўз ясалишида фонетик принцип етакчи ҳисобланган.

Энди эски туркий адабий тилидаги сўз ясовчи аффиксларни кўриб чиқайлик.

Бу давр тилида от ясовчи қўйидаги аффикслар қўлланилган.

а) исмдан от ясовчи аффикслар:

-чы, -чи: *отачы* "табиб, тапуғчы" "хизматчи", *этүкчи* "этикдўз", *элчи* "эл бошловчи".

-лық, -лығ, -лик, -лиг // *-луқ, -луғ, -лук, лүг*: *чығайлық* "гадолик", *бағырсақлық* "меҳрибонлик", кенилик "тўғрилик", *көзлүк* "кўзойнак", *элиглик* "қўлқоп".

-даш, -дәш // *-таш, -тәш*: *қолдаш* "ҳамроҳ", *қадаш* "қариндош", *көңүлдәш* "кўнгилдош", *түдәш* "рангдош, турлош".

-дурак, -дүрүк: *сақалдуруқ* "қалпоқ боғичи", *бойундуруқ* "бўйинтуруқ", *көмүлдүрүк* "от жабдуқи".

-лағ, -лақ, -ләг, ләк: *тарығлағ* "экинзор", *өдләк* "замон".

-дүк, -дүк: *бурундүк* "жилов, нўхта".

-дың, -диң: *айдың* "ойдин".

-сақ, -сәк: *қуруғсақ* "мсъда".

-суқ, -сүк: *бағырсуқ* "ичак".

¹ Тарихан қўшма сўз қисмлари турлича бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *Кўнтуғды* — исм.

-ут, -үт: өгүт "үгит, насиҳат".
-чақ, -чәк: бағырчақ "эшак тўқими", тэринчәк "хотинларнинг енгисиз кийими, нимча".

-чуқ, чүк: йанчуқ "ҳамён; тўрва".

-ч: ашыч "қозон".

б) феълдан от ясовчилар:

-ғ, -г: батығ "чуқур", айтығ "сүроқ", йарағ "қурол", қапуғ "эшик", қошуғ "қўшиқ", битиг "китоб", билиг "билим", өлүг "ўлик".

-ҳ, -к: йазуқ "гуноҳ", қонуқ "меҳмон", қарақ "кўз", йүрәк "юрак", кәчик "кечиг, ўтиш жойи", түнәк "тунаш жойи; зиндон", тиләк "тилак", бичәк "пичоқ".

-м: ақым "оқим", сағым, "соғим, соғишлик", өлүм "ўлим", алым "олим (қарз)", бәрим "берим (қарз)", кәдим "кийим".

ч: өкүнч "ўкинч", инәнч "ишонч", сақынч "қайғу", сәвинч "севинч", умунч "умид".

-ыт, -ит // -ут, -үт: сығыт "йиғи", йанут "жавоб", кәзүт "кийим", қонут "жой".

-мақ, -мәк: қысмақ "сиртмоқ, тузоқ", чақмақ "чақмоқ".

-ғу, -қу, -гү, -кү: бычғу "пичоқ", қанағу "наштар", күлгү "кулги", сүнүргү "супирги", кәзгү "кийим".

-гә, кә: билгә "доно", өгә "ақлли, билимдон", тилкә "тилим, бўлак".

-ғақ, -қақ, -гәк, -кәк: йатғақ "соқчи", турғақ "посбон", орғақ "ўроқ".

-ғун, -қун, -гүн, күн: тутғун "асир, тутқун", қачғын "қочоқ".

-сығ, -суғ: күн батсығ "күн ботар, Ғарб", күн туғсуғ "күн чиқар, Шарқ".

-ыш, -иш // -уш, -үш: тоқуш "уруш", уқуш "уқув-идроқ", чықыш "фойда, манфаат".

-н: ақын "сел", экин "экин", түгүн "тугун", боғун "бўғин".

-мыш, -миш: йәмиш "мева".

-мур: йағмур "ёмғир".

Сифат ясовчи қуйидаги аффикслар қўлланилган:

-лығ, -лиг // -луғ, -лүг: йарағлығ "яроқли", уқушлуғ "заковатли", күчлүг "кучли", үнлүг "овозали".

-сыз, -сиз // суз, -сүз: йарағсыз "яроқсиз", этсиз "гүштсиз", көркүз "кўркүз", тубсуз "тубсиз".

-сақ, -сәк: бағырсақ "кўнгилчан", тапуғсақ "садоқатли", удуғсақ "хушёр".

-сығ, -сиг: қулсығ "қулсимон", эрсиг "эрсимон", бәсиг "бәксимон".

-қы, -ки: йазқы "баҳорги", йайқы "ёзги", қышқы "қишки".

-ғ, -қ, -г -к: ачығ "аччиқ", қуруғ "қуруқ", йумшақ "юмшоқ", сүчүг "ширин", сәвүг "севимли".

-л: қызыл "қизил", түгәл "туғал".

-н: толун "тўлин (ой)", түзүн "тўғри", эркин "эркин".

-уз, -үз: йавуз "ёвуз".

-ры, -ри: эгри "эгри".

Эски туркий тилда равишлар қуйидаги аффикслар орқали ясалган:

-ла, -лә: чынла "чиндан".

-лайу, -ләйу: адығлайу "айиқдек", арсанлайу "арслондек".

-тәг: тәтир -тәг "туядек", булыт-тәг "булутдек", оқ-тәг "ўқдай".

-ча, -чә: тиләкчә "тилаганича", кәдимчә "кийиш учун керагича".

-ру, -рү: йәтрү "туғал", бүтрү "бутунлай".

Феъл ясовчи қуйидаги аффикслар учрайди:

-а, -ә; -ү, -у, -ы, -и: ата "ата", йашна "яшна", аша "оша", күчә "зўрлик қил", түнә "туна"; ағруды "оғирлашди", байуды "бойиди", кәңүди "кенгайди"; өлиди "ҳўл бўлди".

-ла, -лә: қышла "қишла", қарала "қора ранг бер", қылычла "қиличла", сүлә "лашкар торг".

-да, -дә // -та, -тә: алда "алда", оқтатты "ўқ оттирди", үндә "унда".

-ад, -әд, -аз, -әз: қутад "бахтга етказ", муңад "мунгли қил".

буқазты "буқа бўлди", эрәзты "эрлар сафига ўтди".
-(а)р, -(ә)р: қарарды "қорайди", эскирди "эскирди", өрүңәрди "оқарди", көкәрди "куқарди".

-ғар, -қар, -гәр, -кәр: атғарды "отга миндирди", отғарды "ўтлатди", суғарды "суғарди".

-сын, -син: улугсын "ўзингни улуг тут", әвсинди "ўз уйи ҳисобланди".

-ик: бирик "бирик".

-ал, -әл: оңал "ўнгал, тузал".

-рә+т: өгрәт "ўргат" ва бошқалар.

Эски туркий ёдгорликлар морфологик жиҳатдан анча ўзига хос. Уларда бир томондан қадимий шакллар сақланган бўлса, шу билан бирга, тилнинг кейинги даврларига хос хусусиятлар акс этган. Бундан ташқари XI—XIII аср ёдгорликлари билан XIV аср обидалари тилида маълум фарқни кузатиш мумкин. Жумладан, "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарларида кўпроқ урхун-энасой обидалари тилига хос хусусиятлар сақланган, "Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин"нинг тили эса XV аср асарлари тилига яқинлашади.

"Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк", "Ҳибату-л-ҳақойиқ" каби асарларда келишиклар еттита. Мисол тариқасида, "Қутадғу билиг"¹ ва Алишер Навоий асарлари тилида² қўлланилган келишикларни солиштириб кўрайлик:

Келишиклар	"Қутадғу билиг"да	Навоий асарларида
1. Бош к.	—	—
2. Қаратқич к.	-ның, -ниң, // -нун, -нүн; -ың, -иң // -уң, -үң	-ның, -ниң // -нун, -нүн
3. Жўналиш к.	-қа, -ға, -кэ, -гэ; -а, -э; -гэрү, -гэр; -ру, -рү; -ра, -рэ:	-қа, -ға, -кэ, -гэ; -а, -э; -на, -нэ
4. Тушум к.	-ғ, -г (-ығ, -иг // -уғ, -үг); -ны, -ни; -н; -ы, -и	-ны, -ни; -н
5. Ўрин-пайт к.	-да, -дэ // -та, -тэ	-да, -дэ // -та, -тэ
6. Чиқиш к.	-дан, -дэн, -дын, -дин; -тан, -тэн -тын, -тиң -дун, -дүн; -да -дэ	-дын, -дин // -тын, -тин
7. Восита к.	-н (-ын, -ин // -ун, -ү н)	

¹ Каримов К. Категория падежа в языке "Қутадғу билиг". Автореферат канд. диссерт., Ташкент, 1962.

² Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984, 51—68-б.

XV аср тилида келишиклар олтига. Қадимги туркий тил ва XI—XIII аср ёдгорликларида кўп учрайдиган восита келишиги бу даврда қўлланилмаган. Унинг вази-фасини ўрин-пайт келишиги ва бирлә-билә-илә кўмакчиси бажара бошлайди.

Шунингдек, "Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк"да тушум келишигининг -ны, -ни; -н; -ы, -и аффикслари билан бирга қадимий -ғ, -г аффикси ҳам кенг қўлланилган: Байат аты бирлә сөзүг башладым / Төрүтгән иғизгән кечүргән изим — Худо номи билан сўзни бошладим / Яратган, парвариллаган, кечирган эгамдир (ҚБ). Отачы көзүг энүчләди — Табиб кўзни даволади (ДЛТ). Тушум келишигининг бу аффикси ҳам кейинчалик истемолдан чиққан. XI аср ёдгорликларидаги жўналиш келишигининг -ғару, -қару, -гэрү, -кэрү; -ғар, -қар, -гэр, -кэр аффикси ҳам кейинги даврларда учрамайди.

"Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк"да баъзан чиқиш келишигининг -да, -дэ шакли ҳам учрайди: Тақы мэндә йэгрәк сэн айғыл ача — яна мендан дурустроқ, очик қилиб ўзинг айт (ҚБ), Көгүш тут йигитлик кэчэр сэндә тэрк (Йигитликнинг) қадрига ет, у сендан албатта қочади (ҚБ). Кейинчалик чиқиш келишиги бу шаклда ифода этилмаган.

Эски туркий тилда составли саноқнинг қадимги йэти йигирми (17), бэш отуз (25) типдаги тури учрамайди. Бу даврда саноқнинг янги усули қўлланилган: отуз ики, он ики каби.

Тартиб сон кўшимчаси -нч; -нчы, -нчи шаклида учрайди: бэшинч — бешинчи, онунч — ўнинчи, йигирминчи — йигирманчи каби.

"Қутадғу билиг", "Девону луғатит турк" ёдгорликларида ики га -нди аффиксини қўшиб, икунди шаклида ҳам қўлланилган.

Жамловчи сон саноқ сонга -ағу, -эгү аффиксини қўшиш билан ясалган: икэгү — иккала, үчэгү — учала. Ҳозирги -ала аффикси тарихан ўшанга бориб тақалади: икэгү > икэү > икэв > икэв + -лэн > икэвлэн > икэвлэ > икэлэ.

Эски туркий тилда кишилик олмошининг учинчи шахс бирлиги ол // ул бўлиб, келишиклар билан турланганда

а (н) - шаклини олади: аңар, аны, андын. Кишилик олмошлари турланганда мэндин, сэндин, биздә, сизгә билан бир қаторда мэниңдин, сэниңдин, бизиңдә, сизиңә шаклларида ҳам учрайди.

Күрсатиш олмошларидан бу, ол // ул, ошбу, ошул, муну, мундағ, андағ кабилар қўлланилган. Бу олмоши келишик қўшимчасини олганда сўз бошидаги б м га айланади: муны, муның, муңар; ол // ул олмоши а (н) га ўзгаради: аны, анда.

Сүроқ олмошларидан ким, нэ, нэчә, нимә, нәкү, нэлүг, нэчүк, нэрәк (нима учун), нәкү-тэг ~ нэ-тэг (қандай), қайу ~ қану (қайси), қайда ~ қанда, қайуқа (қаерга), қанча, қач (қанча), қачан кабилар мавжуд.

Эски туркий ёдгорликлар тилида ўзлик олмоши өз билан бирга баъзан кэндү олмоши ҳам учрайди.

Белгилаш олмошларидан қамуғ, барча, тэгмә кабилар қўлланилган.

Сифатдошнинг -дачы, -дәчи // -тачы, тәчи; -дуқ, -дүк // -туқ, -түк; -ғлы, -ғли; -ғу, -гү // -қу, кү; -ғучы, -гүчи // -қучы, -күчи; -асы, -әси; -р (инкор шакли -маз, -мәз // -мас, -мәс); -ғалыр, -гәлир; -мыш, -миш; -ған, -ған // -қан, -кән; - (ы)ғсақ, - (и)гсәк; - (ы)ғсық, - (и)гсиқ; - (ы)ғсы, - (и)гси; -нды, -нди аффиксли шакллари қўлланилган. Мисоллар: бардачы — борган, көрмәдүк — кўрмаган, көрүгли — кўрадиган, қылғу — қиладиган, кэлгүчи — келувчи, қурасы — қурадиган, йурырда — юрганда, суw бәрмәсгә сут бәр (ДЛТ), көнгәлир — тўғриланаётир, қазмыш арық — қазилган ариқ, төрүтгән — яратган, кәлигсәк — келган ва б.

Равишдош -а, -ә; -у, -ү (-йу, -йү); -б; -бан, -бән; -мадын, -мәдин // -мады, -мәди; -ғалы, -гәли // -қалы, кәли; -ғач, -кәч // -қач, -кәч; -ғынча, -гинчә // -ғунча, -гүнчә аффикслари билан ясалган: түзә — тузиб, мәңзәтү — қиёслаб, сынайу — синаб, битиб — ёзиб; кәзибән — кезиб, билмәдин — билмай, алғалы — олгани, эшиткәч — эшиткач, тозмағынча — тўймагунча каби.

Ҳаракат номи -мақ, -мәк, -ш (-ыш, -иш // -уш, -үш) аффикслари, шунингдек, баъзан -ғу, -гү // -қу, -кү билан ҳам ясалган: түзмәк — тузмоқ, бақыш — қараш, боқиш, айытғу кәрәк — айтиш керак; Қатығ ланғу ашну тил алғу кәрәк / Бу тилдин йағы қылқы билгү кәрәк —

Мустақкамланиб, сўнг тил олиш керак, бу тилдан ёв қилиғини билиш керак (ҚБ).

XI аср тилида ўтган замон фесьлининг -ды, -ты аффиксли шаклидан ташқари, ўрни билан, сифатдошнинг -мыш; -дуқ аффиксли шакллари ҳам ишлатилган. Сифатдошнинг -дуқ аффикси бир неча хил грамматик вазифани бажарган. Жумладан кесим вазифасида келиб, ўтган замон маъносини ифодалайди. Лекин унинг мазкур вазифаси айрим диалектлар, ёдгорликлар билан чекланган. -дуқ аффиксли шакл бу вазифада келганда учинчи шахс шаклида қўлланилган бўлиб, биринчи ва иккинчи шахслар учун ҳам шу шакли ишлатилаверган. Шахс-сонни ифодалаш учун кишилик олмошлари қўлланилган. Шунга асосан -дуқ маъно жиҳатдан -ды, -ты аффиксидан фарқ қилмайди: Мән йа қурдуқ — Мен ёй қурдим (ДЛТ); Өзүң тапламадуқ бару кәлмәкиң — Бу ерга келмагинги ўзинг манзур кўрмадинг (ҚБ).

-мыш, -миш аффикси ҳам ўрни билан ўтган замон шакли сифатида ишлатилади: Йәмә йақшы аймыш бу өглүг киши — Мана бу оқил киши янада яхшироқ айтибди (ҚБ).

"Қутадғу билиг"да шахс-сон бошқа воситалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: Сәңә бәрди бу панд өзүм эй оғул — Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.

Мисолда биринчи шахс бирлик ўтган замон фесьлига эмас, ўзлик олмошига қўшилиши натижасида ифода этилган.

Шунингдек, иккинчи шахс бирликни кузатайлик: Муну сөзләдим сөз эшитти өзүң — Мана, сўз сўзладим, сен (эса) эшитдинг.

Ҳозирги-келаси замон -р (-ар, -әр, -ыр, -ир // -ур, -үр); -йур, -йүр, инкор шакли эса -маз, -мәз // -мас, -мәс аффикслари билан ясалган: қалыр — қолади, сөзләйүр — сўзлайди, болмас — бўлмайди каби.

Келаси замоннинг учинчи шахс бирлиги -ғай, -гәй // -қай, -кәй, шунингдек, унинг қисқарган -ға, -гә // -қа, -кә аффикси билан ясалган: қалғай — қалға (қолади) каби. Биринчи ва иккинчи шахс бирлиги эса -мән, -сән боғламаларини қўшиш орқали ҳосил қилинган: барға-мән — борғайман, кәчүргәй-сән — (бошдан) кечирасан, ўтказасан.

Ҳозирги ўзбек тилидаги буйруқнинг иккинчи шахс қўшимчаси -гин эски туркий тилда -ғыл, -гил // -қыл, -кил; -ғын, -гин // -қын, -кин шаклида қўлланилган: *турғыл* ~ *турғын* каби.

Ҳозирги ўзбек тилидаги буйруқнинг учинчи шахс бирлиги -син ўрнида -сун, -сун; -суны, -сун; -су, -сү қўлланилган: *тэғурсун* — етказсин, *йашасуны* — яшасин, *тэбрэсу* — тебрансин.

Истакнинг биринчи шахс бирлиги -айын, -эйин; -айы, -эйи: -ай, эй, кўплиги эса -алым, -элим; -алы, -эли ёрдамида ифода этилган: *барайын* — борайин, *сыналым* — синайлик.

Эски туркий тилда шарт майлининг қадимги -сар, -сэр шакли учрамайди, фақат -са, -сэ қўлланилган. Характерлиси, "Қутадғу билиг"да -са, -сэ аффиксли шакл биринчи ва иккинчи шахс birlikда шахс-сон қўшимчасини қабул қилмайди. Шунинг учун бу ўринда ёрдамчи воситалар қўлланилади. Жумладан, *мэн, сэн (мэ, сэ)* олмошларини келтириш билан шахс-сон ифодаланади: *Нэжүлүг тэсэ-сэн ужушсуз турур* — ўқув-идроксиз қандай бўлади, десанг. *Кэрэклиг турур бу қадаш айса-мэ* — Мен (сенга) айтсам, бу кераклидир, қариндош.

Шунингдек, гап таркибидаги ўзлик олмошига шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳам ҳосил қилинган: *Киши аслы билмэк тилсэ өзүң* — Сен ўзинг киши аслини билишни истасанг ва б.

Эски туркий тилда кўмакчилардан *бирлэ* ~ *билэ*, *үчүн*, *үзэ* ~ *үзэлэ*, *ичрэ* ~ *ичиндэ*, *ара*, *тапа* ~ *тапару* (томон), *баса* (яна, кейин), *кэдин* ~ *кэзин* ~ *кэйин*, *отру* (рўпара), *өтрү* (сўнгра), *адын* ~ *азын* (бўлак), *соң*, *бару* (бери), *тэги* (қадар), *ўзу* (кейин, изма-из), *ашну* (олдин, аввал), *бурун* кабилар қўлланилган.

Бириктирувчи боғловчилардан *тақы*, *йэмэ* ~ *йана*, *ма*, *ҳам*, *у*, *ва*, айирув боғловчилардан *йа*, *азу*, *ара...*, *ара...* қўлланилган. Шунингдек, *валэкин* ~ *валэким* зидлов боғловчиси, *на* инкор боғловчиси, *ҳарки*, *қалы*, *апаң* (агар) каби эргаштирувчи боғловчилар учрайди.

Сўзга қўшиб қўлланиладиган юкламалардан -му; -мы, -ми; -оқ, -өк; -ла, -лэ; -чу, -чу; -мат, -мэт, мустақил юкламалардан *ош* // *уш*, *кэрэк*, *магар* кабилар ишлатилади.

Эски туркий тилда *эй*, *айа*, *йараб*, *илаҳи* ~ *илаҳа*, *дариға* каби ундовлар бўлган.

ЁДГОРЛИКЛАР ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК ХУСУСИЯТИ ҲАҚИДА

Лексик жиҳатдан қадимги ва эски туркий тил ёдгорликларининг фарқи уқадар катта эмас. Қадимги туркий ёдгорликларда қўлланилган сўзлар эски туркий тил даврида ҳам деярли сақланган. Характерлиси, ёзма обидаларнинг, айниқса кўҳналарнинг, луғат таркиби асосан туркий сўзлардан иборат. Бу эса тилимиз ўша даврлардаёқ ғоятда тараққий этган, чексиз имкониятга эга бўлганидан далолат беради.

Ёдгорликлар билан бизнинг орамизни кўп юзйилликлар ажратиб туради. Табиийки, ўтган давр мобайнида тилимиз анча ўзгарди. Ўша кезларда мавжуд бўлган сўзларнинг маълум қисми ҳозирда истемолдан чиққан. Масалан, ёдгорликлар тилида қуйидаги сўзлар кенг қўлланилган: *ажун*—дунё, *олаң*, *адын* ~ *азын*—бошқа, *ал*—ҳийла, *алын*—пешона, *алтын*—ост, *арығ*—тоза, *арқыш*—карвон, *ақы* ~ *ахы*—сахий, *ағы*—ипаклик, *билгэ*—доно, *бодун* ~ *бозун*—халқ, *чығай* ~ *чығай*—камбағал, *иг*—касаллик, *йағуқ*—яқин, *йула*—чироқ, *қандил*, *йунд*—от, *йилқи*, *уюр*, *мөңүз*—шоҳ, *сандувач*—булбул, *сү*, *чэриг*—лашкар, *төрү*—қонун, *өкүз*—дарё ва б.

Ёдгорликлар луғат таркибининг катта қисмини ҳозирги туркий тилларда қўлланувчи сўзлар ташкил этади: *оғул*—ўғил, *қыз*—қиз, *көз*—кўз, *көңүл*—кўнгил каби. Улар орасида говуш ўзгаришларига учраганлари ҳам кўп. Масалан, ёдгорликлардаги *адақ* ~ *азақ* ~ *азақ* ~ *айақ*—ҳозирги ўзбек адабий тилида *оёқ* шаклида, *адығ* ~ *азығ* ~ *адуг*—*айығ* сўзи *айиқ*; *эв* ~ *эв* ~ *үй* ~ *үв*—*үй*; *эдэр* ~ *эзэр*—*эгар*, *эдгү* ~ *эзгү* ~ *эйгу*—*эзгу*; *буз* ~ *муз*—*муз*; *йадағ* ~ *йазағ*—*яёв*; *йағы*—*ёв*; *йағмур*—*ёмғир*; *күргэк*—*курак*, *орғақ*—*уроқ*, *тэвэ* ~ *тэвэй*—*туя* ва б.

Шунингдек, айрим сўзлар ҳозирги тилимизда баъзи сўз ва иборалар таркибида ҳам сақланган. Жумладан, ёдгорликларда "пороль, белги" маъносида *им* сўзи қўлланилган. Бу сўз қадимги туркларнинг мақолида ҳам келган: *Им билсэ, эр өлмэс* (ДЛТ). Ҳозирги ўзбек тилида эса у *имла* сўзининг, *им қоқди*, *имо қилди* каби ибора-

ларнинг таркибида сақланган. Ёки ёдгорликларда эмгак (меҳнат, заҳмат), *қоп*- (тур) сўзларини ўзбек халқ тилида учратишимиз мумкин. Жумладан, Андижон шеvasида: *Ғунажин эмгагини кўради; Қиш ўчоғи тор, қўп уйингга бор.*

Ўзбек адабий тилида қўлланилмаётган қадимги сўзларнинг маълум қисмини ўзбек шеваларида ҳам учратиш мумкин.

Ёдгорликлар тилини ҳозирги ўзбек адабий тилига қиёслаганда айрим сўзларнинг маъноси кенгайганлиги ёки, аксинча, торайганлиги ёки қадимий маъноси умуман истъмождан чиққанлигини кузатамиз. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида *тўн* сўзи, асосан, "чопон" маъносини билдиради. Қадимда унинг маъноси ҳозиргига нисбатан кенг: *тон* — кийимнинг барча турини англатган. *Тон* га бошқа сўзларни жуфтлаш орқали ҳам қўшимча маънолар ҳосил қилинган: *тон кэдим* — кийимнинг барча тури (кийим-кечак); *тон опрақ* ҳам худди шу маънодадир (*опрақ*-кийим); *тон толум* (*толум*-қурол) — қурол-аслаҳа. Масалан, ҚБ да:

Йэмэ айту турса эрэт халыдын
Ачы ҳам тоқы йа тонын опрақын —
(Яна лашкар ҳолидан хабар олиб турса,
Уларнинг очи ҳам тўқидан ёки кийим-кечагидан
(хабар олса).
Бу Айтолды этти көр ат тон толум
(Бу Ойтўлди, қурол-жабдуқлари, отини ҳозирлади).

Ёдгорликлар тили синонимларга бой. Мисоллар: *эвлик*, *киси* (хотин); *бөгү*, *билгэ* (доно); *қарағу*, *көзсүз* (кўр); *өт*, *сав*, *эриг*, *өгүт*, *панд*; *адаш*, *қолдаш*, *эрдәш*, *дост*; *отачы*, *эмчи*, *ҳаким*; *көни*, *чын*, *түз*; *битиг*, *китаб*; *қалуғ*, *эшик* ва б.

Ёдгорликлар тилида омонимлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Қуйидаги мисолларни кузатинг:

Ал I — ҳийла, алдов; *ал* II — ол, қизил; *ал* III — қуйи. Булардан ташқари *ал*- (ол-) феъли ҳам бўлган.

Балық I — балиқ; *балық* II — шаҳар, қалъа; *балиқ* III — балчиқ, лой. Ҳозирги *Бешбалиқ*, *балиқтут* номларида "шаҳар" маъноси сақланган.

Ёдгорликларда: *көк* I — осмон, *көк* II — асос, илдиз; *таг-туг*, (*шариъат көки; көкүң ким*); *көк* III — озод, эркин

(*көк түрк*); *көк* IV — эгар чилвири; *көк* V — машаққат, меҳнат; *көк* VI — ранг; *көк* VII — тажрибали (*көк бери*) ва б. Шулардан янги сўзлар ҳам ясалган: *көкчин* — оқсоқол, кекса; *көклэ* — эгарни чилвирла.

Ҳозирги тилимизда уларнинг бир қанчаси мавжуд: I. Осмон. II. Кўк, сабза. III. Ранг. IV. Кийим тикиш жараёнида ҳам *кўкла* сўзи қўлланилади.

Ёдгорликларда: *от* I — олов, ўт; *от* II — ўт, ўсимлик; *от* III — дори; оғу, заҳар. *От* (дори) дан *от эм* (дори, даво), *отачы* (табиб) сўзлари ясалган.

Өт I — насиҳат; *өт* II — ошқозон ўти; *өт* III — ин. Булардан ташқари *өт*- (ўтмак), *өт*- (куйламак) феъллари ҳам бўлган.

Ёдгорликларда *түз* — текис (*түз йэр*), *тенг* (бэш эрнэк *түз эрмәс*); *тўғри*, *рост* маъноларда қўлланилган. Шунингдек, *түз*- (*тузмак*), *түз*- (*текисламак* — ол йэриг *түзди*) феъллари ҳам қўлланилган.

Маълумки, тарихан ўзак қаттиқ бўлса, албатта унга аффикснинг қаттиқ варианты, аксинча, юмшоғига қўшимчанинг ҳам юмшоқ варианты қўшилган. Ҳозир ҳам бунинг таъсирини кузатамиз. Масалан, *туз* (*ош тузи*) қаттиқ ўзак бўлгани учун унга аффикснинг қаттиқ вариантини қўшиб *тузлук* сўзи ясалган. *От* (ўсимлик)ка қўшимчанинг қаттиқ турини қўшиб *ўтоқ* сўзи ёки, аксинча, *түз* (*тўғри*, *текис*) юмшоқ ўзак бўлгани учун текисликни *тузлук* дейилади; *өт* (*ошқозон ўти*)га эса юмшоқ қўшимча қўшиб *ўтака* сўзи ясалган. Бундай мисоллар тилимизда кўп.

Характерлиси, қадимги ва эски туркий тилнинг лексик бойлиги кейинчалик ҳам давом этди. Айниқса, классикларимиз аждоқлар тилидан унумли фойдаландилар. Бунга Лутфий, Навоий, Бобур асарларининг тили яққол мисол бўла олади. Алишер Навоий ўзининг "Муҳокамату-л-лугатайн" асарида *көк* нинг 5 хил маъносини келтиради: I. Осмон. II. Оҳанг, куй. III. Атрофда кўкламак. IV. Оёқдаги қадағ. V. Сабза ва ўланг.

Ана шу асарида *түз*нинг 6 хил маъносини фарқлайди: I. Ўқ, найза. II. Текис, дашт. III. Рост киши. IV. Созни тузмакка амр. V. Икки киши орасидаги келишиш. VI. Мажлис асбоби.

Туркий тилнинг ана шу лексик бойлиги ўзбек мумтоз адабиётида ажойиб шеърлар яратишга имкон берган. Лутфий туюқларидан келтирамыз:

Мэн көңүл бәрдим йаңақың алына (ал-ы-на).
 Болмадым вақыф бу макр-у алына (ал-ы-на).
 Энди лабуд чара йоқ көрмәк кэрәк,
 Ҳар нэ тэңри салмыш олса алына (алын-а).

Ушбу туюқдаги биринчи ал "қизил", иккинчиси "хийла", учинчи алын эса "пешона" маъносида.
 Ёки:

Түз, бәгим, бу дамда суҳбат көкини,
 Тут айағ, кэс дард-у ғамның көкини.
 Илгиндин ғар кэлсэ башқа тут айақ,
 Көзгә илмән дунйаның йэр-көкини.

Бу туюқда биринчи көк — "авж, куй", иккинчиси — "илдиз, асос", учинчиси эса "осмон" маъносида.

Ёдгорликлар тилида қадимги турклар ҳаётининг барча соҳаси: ҳаёт тарзи, машғулот, жүргүзий шароити, илм-фан, маданияти ва бошқалар акс этган. Характерлиси, лугат таркибининг асосий қисми туркий сўзлар. Ҳатто, астрономик жисмлар ҳам ўша кезларда туркий отлар билан юритилган. Жумладан, "Қутадғу билиг"да шундай астрономик номлар учрайди. *Сәкәнтир — Зуҳал, Оңғай // Қара қуш — Муштарий, Көрүд — Миррих, Йашық — Шамс, Сэвит — Зуҳра, Тиләк — Орзу, Йалчық — Ой, Қозы — Ҳамал, Уд — Савр, Эрәндиз — Жавзо, Учық — Саратон, Күр Арслан — Асад, Бугдай башы — Сунбула, Улғу — Мезон, Чыдан — Ақраб, Йа — Қавс, Оғлақ — Жадий, Көнәк — Далв, Балық — Хут, Йәтикән — Етти қароқчи юлдуз, Йылдырық — Сириус, Адғыр — Айғыр каби.*

Ёдгорликлар тилида мучал йил номлари ҳам бор. Манбаларда улар шундай тарзда учрайди (тартиб буйича):

	Урхун-энасой битигларида	Маҳмуд Кошғарийда	Ҳозирги ўзбек тилида
1.	күску	сычган йылы	сичқон йили
2.	иңәк	уд йылы	сигир йили
3.	барс	барс йылы	барс йили
4.	табышған	тавышған йылы	күён йили
5.	лү	нәк йылы	тимсоҳ йили
6.	йылан	йылан йылы	илон йили
7.	йылқы, йунд	йунд йылы	от йили

	Урхун-энасой битигларида	Маҳмуд Кошғарийда	Ҳозирги ўзбек тилида
8.	қон	қой йылы	қўй йили
9.	бичин	бичин	маймун йили
10.	тақығ ~ тақығы ~ т ақығу	тақағу йылы	товуқ йили
11.	ыт	ыт йылы	ит йили
12.	лағзын	тоғуз йылы	тўнғиз йили

Маълумки, ўтмишда ноёб асарлар қайта-қайта кўчирилган. Эски туркий тил ёдгорликларидан баъзиларининг ҳатто кейинги асрларда кўчирилган қўлёмалари ҳам бор. Табиий, давр ўтиши билан сўзларнинг маълум гуруҳи истемолдан чиқиб, ўрнида янгилари қўлланилади. Оқибатда, эскирган сўз янги замон кишисига тушунарсиз бўлиб қолиши мумкин. Шундай шароитда котиблар, баъзан асар тилини ўз даврига яқинлаштиришга уринганлар. Шунингдек, асар қўлёмаларида бир сўз турли фонетик вариантларда учрайди ёки кейинги қўлёмаларда улар синонимлари билан алмашган бўлиши мумкин. Шу тариқа ҳар бир қўлёмлада, озми-кўпми, кўчирилган давр тили, маълум диалект хусусиятлари ҳам аралашиб қолади. Мисол учун "Қисаси Рабғузий"нинг XIV асрда кўчирилган, ҳозирги пайтда Лондонда сақланаётган қўлёмаси билан XVI асрда кўчирилган Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёмасини солиштирганда шундай лексик ўзгаришлар кузатилади¹:

Лондон нусхаси	Тошкент нусхаси	Ҳозирги ўзбек тилида
кэсәк	тоғрам	бўлак, қисм
ағыз	боғуз	оғиз
сақчы	тўнкатар	соқчи
тиргүк	сутун	встун, тиргак
тобуз	тоқмақ	тўқмоқ
эрнәк	бармақ	бармоқ
қарағу	көр	кўр

¹ Юнусов А. "Қисаси Рабғузий"нинг текстологик тадқиқоти // Адабий манбашунослик. Қўлёмалар институти олимларининг 1987 йилда бажарган илмий ишларининг репринти. Тошкент, 1989, 49—51-б.

Лондон нухаси	Тошкент нухаси	Хозирги ўзбек тилида
қарабаш	эв қизи	оқсоч, чўри
анут-	йыгдур-	тайёрла-
йыгыл-	йан-	қайт-
кузээ-	сақла-	сақла-
оч-	сон-	ўчмоқ, сўнмоқ
урагут	за'ифа	аёл, хотин
уруг	насл	уруг, авлод, насл
қорган	қал'а	ўрда, қалъа
бозун	гурух	тўда, қабила
кун	дўлак	хизматкор
йарық, йашық	жиба, долга	уруш кийими, совут

Шунинг учун маълум асар тилини тадқиқ этганда, иложи борича, унинг энг эски қўлёзмаларидан фойдаланиш, мавжуд нухаларни қиёслаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

* * *

Оқоридагилардан кўринадики, адабий тил узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтди. Қадимги ва эски туркий адабий тил энергияси XV асрда туркий тилни янги бир босқичга кўтарди.

XIV асрнинг охирларидан адабий тил тарихининг янги даври — эски ўзбек адабий тили даври бошланади. Айниқса, XV асрда туркий тил ўз тарихи давомида энг ривожланган, классик босқичга эришди. Бу даврда адабий тил ривожига Лутфий, Атойи, Саккокий, Навоий, кейинчалик Бобур сингари улуғ кишилар катта ҳисса қўшди. Айниқса, Алишер Навоийнинг адабий тил тараққиётига қўшган улуши бениҳоя катта бўлди. Навоий тили туркий тилнинг чўққисидир.

Навоий тили ёки, умуман, ХУ аср тилининг муҳим хусусияти шундаки, у, биринчи галда, тилнинг узоқ ўтмишда пухта ишланган, қадимги, эски туркий тил даврларида сайқаллашган, тобланган тил аъналарини давом эттирди. Буюк адилларимиз ўз даври тил бойлигини кўра билдилар, ўтмишнинг илғор томонларини ўргандилар, уни халқ тили аъналарини билан тўлдириб, ўз ижодида қўлладилар.

ТАЛАБАЛАР ФОЙДАЛАНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН АДАБИЁТЛАР

Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент. "Ўқитувчи" нашриёти, 1982.

Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, "Фан" нашриёти 1984.

Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1966.

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1971.

Айдаров Г. Библиографический указатель литературы по енисейско-орхонским и таласским памятникам древнетюркской письменности. Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1979.

Аманжолов А. С. К генезису тюркских рун. // Вопросы языкознания. 1978 (2). С. 76—87.

Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихидан материаллар (университетларнинг филология факультетлари студентлари учун қўлланма). II қисм. Тошкент, 1983.

[Алиев А.] "Ўзбек тили тарихи" курси программаси. II қисм. Ўзбек адабий тили тарихи (Университетларнинг филология факультетлари учун). Тошкент, 1986.

Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Тошкент, "Фан" нашриёти 1968.

Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. М., 1965.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.

Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тевфсира XII—XIII вв. М., Изд-во "Наука", 1963.

Благова Г. Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. М., Изд-во "Наука", 1982.

Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI—XIV вв. Ташкент, Изд-во "Фан", 1991.

Древнетюркский словарь. Л., Изд-во "Наука", 1969.

Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э. И. Фазылова и М. Т. Зияевой. Ташкент, Изд-во "Фан", 1978.

Исҳоқов М., Раҳмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). Тошкент, "Фан" нашриёти, 1989.

Каримов К. Категория падежа в языке "Кутадгу билиг". Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. Ташкент, 1962.

Каримов Қ. Илк бадий дoston. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1976.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., Изд-во "Наука", 1951.

Маҳмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. I—III. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1960—1963.

[Маҳмуд Кошғарий] Девону лугатит турк. Индекс-лугат. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1967.

Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асари ҳақида. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1972.

Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср туркий ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1990.

Мелиоранский П. М. Араб филолог о турецком языке. СПб., 1900.

Наджип Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Книга. I. М., Изд-во "Наука", 1979.

Наджип Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI—XIV вв. М., Изд-во "Наука", 1989.

Насилов В. М. Язык орхон-енисейских памятников. М., Изд-во "Наука" 1960.

Насилов В. М. Древне-уйгурский язык. М., Изд-во "Наука" 1963.

Насилов В. М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI—XV вв. М., Изд-во "Наука", 1974.

Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий I—II. Тошкент. "Ёзувчи" нашриёти, 1990—1991.

Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. Тошкент. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 1993.

Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. Тошкент. "Фан" нашриёти, 1971.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., Изд-во "Наука", 1955.

Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

Содиқов Қ. Аждодларимиз битиги. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1990.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., Изд-во "Наука", 1984.

"Таржумон"—XIV аср ёзма обидаси. (нашрга тайёрловчи А. Юнусов) Тошкент. "Фан" нашриёти, 1980.

Турсунов У. Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи (Педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма). Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1982.

Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Кутадгу билиг" асари. Тошкент, "Ўзбекистон" нашриёти, 1991.

Фазылов Э. Староузбекский язык. Хarezмийские памятники XIV века. Том I—II. Ташкент, Изд-во "Фан" 1966, 1971.

Хarezми. Мухаббат-наме. (Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджипа). М., Изд-во "Наука", 1961.

Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёт Тошкент, "Фан" нашриёти, 1976.

Щербак А. М. Огуз-наме, Мухаббат-наме, М., Изд-во "Наука", 1959.

Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Изд-во "Наука", 1961.

Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка М.—
Л., Изд-во "Наука", 1962.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских язы-
ков. Л., Изд-во "Наука", 1970

Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии
тюркских языков (Глагол). Л., Изд-во "Наука", 1981.

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи
Қ. Каримов). Тошкент. "Фан" нашриёти, 1971.

Қаюмов А. Қадимият обидалари. Тошкент. 1972.

Қучқортоев И., Исабеков Б. Туркий филологияга
кириш. Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1984.

МУНДАРИЖА

"Ўзбек адабий тили тарихи" предмети, унинг мақсади ва вази- фаси	3
"Ўзбек адабий тили тарихи" курсининг мактабларда она тили ва адабиёт фанларини ўқитишдаги аҳамияти	7
Ўзбек адабий тили тарихининг асосий манбалари	9
Ўзбек адабий тилининг маданиятимиз тарихида тутган ўрни	10
Адабий тил, умумхалқ тили ва шевалар	11
Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш ҳақида	13
Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бошқа системадаги тил- лар иштироки	18
Ўзбек адабий тилининг номланиш тарихи	35
Туркий тиллар ва улар орасида ўзбек тилининг тутган ўрни	44
Қадимги туркий адабий тил	48
Турк руний ёзуви ва унинг ёдгорликлари	48
Уйгур ёзуви ва унинг ёдгорликлари	52
Қадимги туркий адабий тил фонетикаси	55
Қадимги туркий адабий тилининг морфологик хусусиятлари	59
Эски туркий адабий тил	65
Эски туркий адабий тилининг ёзма ёдгорликлари	67
Маҳмуд Кошгарий туркий диалектлар ҳақида	89
Эски туркий адабий тилининг фонетик хусусиятлари	95
Эски туркий адабий тилининг морфологик хусусиятлари	98
Ёдгорликлар тилининг лексик хусусияти ҳақида	107
Талабалар фойдаланиши лозим бўлган адабиётлар	113

Абдуғани Алиев, Қосимжон Содиқов

**ИЗ-ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1994,
700129, Ташкент, Навои, 30

Бадий муҳаррир *Соибназаров О.*
Техник муҳаррир *Сабинова С.*
Мусаҳҳиҳ *С. Тоҳирова*

Теришга берилди 06.08.93 Босишга рухсат этилди 04.04.94 Қоғоз би-
чими 84×108 /32 "Таймс" гарнитурда юқори босма усулида босил-
ди. Шартли б. т. 6,30. Нашр л. 6,37. Нусхаси 7000. Буюртма №1213

Баҳоси шартнома асосида

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 124—93.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланиб "Узгипрозем"
Картфабрикасида босилди. 700096, Тошкент,
Муқимий кўчаси, 182.

А 49 Алиев А., Содиқов Қ.
Ўзбек адабий тили тарихидан: Университет талабалари учун дарслик.—Т.: Ўзбекистон, 1994.—118 б.

1. Автордош.
ISBN 5-640-01712-X

Ўқув қўлланма дорилфунунларнинг ўзбек филологияси қуллиёти талабаларига мўлжалланган бўлиб, унда энг қадимги даврдан то ХУ асргача бўлган адабий тилимиз тарихининг баъзи хусусиятлари ва унга алоқадор масалалар таҳлил қилинади. Турк руний ёдгорликлари, Маҳмуд Кашгарийнинг "Девону лугатиги турк", Юсуф Хос Ҳожибнинг, "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул-ҳақойиқ", Хоразмийнинг "Муҳаббатнома", Қутбнинг "Хусрав ва Ширин", шунингдек, "Ўғузнома", "Наҳжул-Фародис" каби асарлар ҳақида маълумот берилади, уларнинг характерли тил ва услуб хусусиятлари курс материаллари савиясида баён қилинади.

81.2Ўзя73

№ 369—94

Алишер Навоий номли
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

А 0503020904—51 94
М 351 (04) 94